

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA**

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	33
'Aho	Monite, 28 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 33/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Monite 28 'o Sepitema, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	<p>KŌMITI KAKATO:</p> <p>Ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea</p> <p>4.1 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5</p> <p>4.2 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6 4.3</p> <p>Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8</p> <p>4.4 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9</p> <p>4.5 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10</p> <p>4.6 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga 'Eua 11</p> <p>4.7 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha'apai 12</p> <p>4.8 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha'apai 13</p> <p>4.9 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 14 4.10</p> <p>Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 15</p> <p>4.11 Lipooti 'A'ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava'u 16</p> <p>4.12 Lipooti 'A'ahi 2019 – Vāhenga Niua 17</p>
		<p>4.13 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonotonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020</p>

		<p>Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea</p> <p>4.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1</p> <p>4.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2</p> <p>4.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3</p> <p>4.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea 'o Tonga	8
Lotu	8
Ui 'a e Fale	8
Poaki.....	9
Me'a e 'Eiki Sea.....	9
Me'a e Sea Komiti Kakato	9
Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi 2019 & 2020 Vāhenga Fili Tongatapu 5	10
Ngaahi fiema'u vivili mei he 2019	10
Ngaahi fiema'u mei 'Atatā	10
Lipooti ki he 'A'ahi Fale Alea 2020 Tongatapu 5.....	11
Ngaahi fiema'u ki he hala pule'anga	11
Fiema'u fale lālanga	12
Fiema'u he tafa'aki 'o e ako	12
Fiema'u vivili he tafa'aki ki he mo'ui	12
Tokanga ki he vahevahe taau silini tokoni fakavāhenga	13
Fokotu'u ke hokohoko atu fono fakamāhina kau pule fakavahe.....	13
Kole toilet 'e fā ki he Pule'anga ki he tokoni langa fale afā 'a e kolo	13
Kole <i>sidewalk</i> ma'a e fanau ako Fo'ui ki Kolovai	14
Fiema'u toho'anga vaka mei Ha'atafu	14
Kole fale langa afā mei 'Atatā	14
Fiema'u kelekele ma'a e kau nofo hili mai mei tahi	14
Fiema'u loli veve	15
Kole ha ako tokamu'a 'i Kala'au mo Kanokupolu.....	15
Tali Pule'anga ki he fiema'u ki he tafa'aki kiliniki ki he mo'ui	15
Tali Pule'angá ngaahi fiema'u vivili he tafa'aki fakapa'anga Tongatapu 5	16
Kole ki he Pule'anga ki ha monū'ia fakateemi pa'anga vāhenga mālōlō kau 'ofisakolo	17
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019 & 2020	18
Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Vāhenga Fili Tongatapu 6	19
Ngaahi fokotu'u makehe mei he 'a'ahi Fale Alea 2019 Tongatapu 6.....	20
Fokotu'u ki ha vaka toutai ngaahi kolo Tongatau 6	20
Fokotu'u ke fatu ha Lao ki he <i>Social Media</i>	20

Fokotu'u ke malu'i he Pule'anga 'a e nō ako	20
Fokotu'u ki ha vāhenga mālōlō 'a e kau 'ofisakolo	21
Fokotu'u ke tokoni'i Pule'anga kau ako taautaha 'i muli	21
Ngaahi pole 'ohake he 'a'ahi Fale Alea 2020	21
Kole ke ui 'a Mapelu mo e Lau mo Fualu ko e ongo kolo makehe mei Kahoua	22
Fakamālō'ia fokotu'u foomu 1 & 2 'i Fatai	22
Fokotu'u 'oua toe fakamaau'i kinautolu ma'u mo e faito'o konatapu kae 'ave hangatonu pē ki 'api popula	22
Ngaahi kole fekau'aki mo e nō peseti 1 Pule'anga ma'a e kakai fefine.....	23
Fehu'ia tu'unga 'i ai talanoa ki he mīsini taialasisi	23
Kole ke holoki hifo pole 30 kelekele ke 15 pē 20 kae lava tofuhia kakai he kelekele	24
Kole ha vāhenga pau ma'a e kau polisi fakakolo	24
Tui/poupou lahi ke māpule'i e mitia fakasosiale koe'uhi ko e maumau'anga nofo fāмили	25
Tokanga ki he founa vahevahe nō peseta taha	26
Fokotu'u mei Sia'atoutai 'oua ngāue'aki faifekau 'o Tofoa ke tokanga'i Falemahaki....	27
Fokotu'u ke ngāue'aki Faifekau Fale Alea ke fakafatongia 'aki ngāue ki he Falemahaki Vaiola.....	28
Tokanga ke toki alea'i 'isiu ki ha faifekau ki he falemahaki mo e Palesiteni Siasi	29
Mahu'inga ke mape'i ha ngāue he kaha'u ma'a e fānau	30
Toloi ngāue ki he misini taialasisi koe'uhi ko e KOVITI	30
Poupou ke fakakaukaua Pule'anga faitokonia ako fānau ako mo 'enau totongi ako	31
Tali Pule'anga ki he ngaahi fiema'u fakapa'anga he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 6	32
Nō he polokalama nō ma'a e fānau ako	33
Ngāue Pule'anga tukuatu tokoni fakasēniti ki he takimamata	34
Fakaivia to'utupu he ko kinautolu kaha'u e fonua	34
Kole ke fokotu'utu'u mo uki Pule'anga fokotu'u ngaahi sosaieti falekoloa	35
Fokotu'u ki ha founa tatau ke fakaivia sekitoa ngoue	35
Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 Tongatapu 6	36
Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 'o Tongatapu 9	36
Fakamālō'ia ngaahi tokoni kotoa kuo fai ki Tongatapu 9 mei he Pule'anga	38
Ngaahi fiema'u vivili Tongatapu 9.....	38
Ngaahi fiema'u fakapolitikale he 'a'ahi Fale Alea Tongatapu 9 he 2019.....	39
Ngaahi fiema'u vivili 'a Tongatapu 9 he 'a'ahi Fale Alea 2020	39

Tokanga ki he uesia he tahi ‘a e mala’e fa’itoka e kakai.....	39
Fiema’u fakapolitikale mei Tongatapu 9.....	40
Kole <i>sidewalk</i> mei Lavengatonga.....	40
Kole ke tautea mamafa kinautolu ma’u mo e faito’o konatapu.....	40
Kole maama ‘uhila ma’a Hamula mo Ha’asini & ke ‘inasi kakai fefine he pa’anga tokoni vāhenga.....	41
Kole <i>sidewalk</i> mei ‘Ahononou	41
Kole fakalahi Senita Mo’ui Fu’amotu ke fakafaingamalie kāinga he taimi talatala tautefito ki he taimi ‘uha.....	41
Fiema’u mei he Kiliniki Senita Mo’ui Mu’a pea mo e Kolisi ko Tupou	42
Fiema’u mei Pelehake mo ‘Alakifonua.....	42
Fiema’u mei Tatakamotonga 2 mo 3.....	42
Ngaahi fiema’u mei Holonga	43
Ola fakataha he Senita Ngoue & fakataha mo e kau ‘ofisakolo/pule fakavahe	43
Tokanga ki he kamata kai he tahi e fonua & tata ‘one’one ‘i Fu’amotu	44
Ngaahi fokotu’u fakakaukau ki he kaha’u mei Tongatapu 9.....	44
Tokanga ki he hoha’a ‘omai Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 9 ki he hu’akava’ia ha ni’ihi ki he Fale Alea.....	45
Tokanga ki he hoha’a mei Tongatapu 9 ki he founa no peseti 1 ma’a e kakai fefine	46
Kole na’a lava vahevahe sēniti ki he kakai fefine he ngaahi vāhenga ‘e 17	47
Tali ki he fiema’u palau ‘a ‘Alaki	49
Tokanga ki he founa ke fili ‘aki kakai e kau Nopele fokotu’u mai Lipooti Tongatapu 9	50
Fakama’ala’ala ko e founa fili fakalukufua ke tu’uma’u pē he toko 17.....	50
Kelesi.....	51

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Monite, 28 'o Sepitema 2020

Taimi: 0959 - 1004 pongipongi

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

<008>

Taimi: 1004-1009

'Eiki Sea : Tongatapu 5, tataki mai 'etau lotu he pongipongi ni.

Lotu

(*Ne tataki e lotú 'e he Fakafofonga 'o e Kakai Tongatapu 5 – Losaline Ma'asi*)

<008>

Taimi: 1009-1014

(*Hoko atu e Lotu*)

<009>

Taimi: 1014-1019

(...hoko atu 'a e lotu)

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Falé.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko e ui e Falé ki he 'aho ni, 'aho Monite, 28 Sepitema 2020.

(*Na'e lele heni hono ui e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.*)

<005>

Taimi: 1019-1024

(*Hoko atu e ui 'o e Fale*)

Kalake Tēpile: Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmāte Afi, Semisi Kioa Lafu Sika. Ko e ngata'anga ia e taliuí 'Eiki Sea.

Poaki

Ko e kau poakí 'oku kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki toki me'a tōmui mai 'a e 'Eiki Minisitā Ako, toki poaki me'a tōmui mai mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Kei hoko atu e poaki 'a Nōpele Vaha'i pea mo Nōpele Fusitu'a, pea 'oku poaki tengetange mai 'aho ni 'a Semisi Tauelangī Fakahau. Ko e ongo Mēmipa 'oku 'ikai ke tali hona ui 'oku 'i ai pē tui 'oku na me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea mālō.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu pea mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko 'etau 'asenita ngāue 'oku kātoa 'i he Komiti Kakato. Ka 'i he pongipongi ni na'e tufa atu 'a e naunau 'e 30 ke mou me'a ki ai 'a ia ko e lipooti fakata'u. Ko ia Hou'eiki ko eni 'oku fakamahino'i mai 'e he Kalake na'e 'osi tufa atu. Na'e 'i ai e ngaahi puha na'e tufa atu pē he uike kuo 'osi ke mou me'a ki ai. Ko e 'ū lipooti ko eni 'oku te'eki ke fakakau ki he 'asenita 'oku fakatokanga atu pē ke mou me'a ki ai ko 'ene 'osi pē 'etau ngāue Komiti Kakato te tau hoko atu leva ki he ngaahi lipooti ko eni. Te'eki ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Lao ka na'e, 'oku tau kei fakaongoongo pē 'oku 'i ai e lao 'e 10 'oku 'amanaki ke fakahū mai.

'Oku ou fie fakamanatu pē Hou'eiki ko 'etau polokalama ngāue na'e tali foki he Komiti 'Asenita ke tau 'osi pē 'a e session Fale Alea ko eni 'i he Pulelulu 'a ia ko e 'aho 30 'o Sepitema, pea 'oku ou tui 'oku tonu pē mahalo ke tau toe vakai ki ai he 'aho Pulelulu ...

<007>

Taimi: 1024-1029

'Eiki Sea: ... 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a he pongipongi ni Hou'eiki, kole atu ke tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea e Komiti Kakato – Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato : Kole pē ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato kuo me'a'aki 'e he 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tongá. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi he fakalaumālie lelei e Hou'eiki 'o e Falé ni fakataha mo e koloa 'o e lotu mo e Folofola hono tataki 'e he Fakafofonga Tongatapu hono 5, ko u lave'i ko e koloa ia ke to'oto'o 'efinanga e ngāue tataki 'aki ho'omou feme'a'akí. Ko u lave'i te mou feme'a'aki laumālie lelei.

Fakatapu ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá, fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpelé, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Talitali lelei kimoutolu he pongipongi ni, pehē ki he kakai e fonuá. Tau fakafeta'i hangē ko e Saame na'a tau himi 'aki, fakafeta'i ko ha Tonga 'oku tau kei tofi'a 'aki e 'Otuá kae tofi'a 'aki 'e he 'Otua 'a kitautolu, 'o tau kau mo Ia pea 'e hulunoa e kaha'ú, kae pehē

mo e lolotonga ni. Kai toe fakalōloa, ko e 'uhinga kuo me'a e 'Eiki Sea e taimi 'o e Falé na'e tonu ke tau mālōlō he uiké ni. Hou'eiki 'oku 'ia kimoutolu ho'omou leva'i e taimí. Te u tuku heni ke fakalavalava 'a e lipooti 'a e Fakafofonga 'o e Vāhenga Tongatapu hono 5, me'a mai.

Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi 2019 & 2020 Vāhenga Fili Tongatapu 5

Losaline Ma'asi : Mālō Sea pea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'una ma'u ho sea 'i he pongipongi ko eni. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá 'o Tonga kae 'uma'ā foki 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpelé pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, 'atā mu'a ki he finemotu'á ni ke hoko atu mo fakakakato 'a e lipooti ko ia 'i he 2019 mo e 20 ki Tongatapu 5.

Ngaahi fiema'u vivili mei he 2019

Hangē pē ko ia 'i he uike kuohilí Sea, 'i hono faka'osi'osi ko ia 'a e lipooti ko ia ki he 2019, na'e 'ohake ai fekau'aki pea mo e maama halá 'i he ngaahi feitu'u 'oku kei fakapo'uli mo e ngaahi feitu'u 'oku nofo'i fo'ou 'oku te'eki ai ke a'u ki ai e maama halá. Ka 'oku ou tui kuo 'osi fai pē ngāue pea mo hono tukuatu e ngaahi fiema'u ko ení ki he 'Ofisi Palēmiá pea pehē foki Potungāue Pa'angá.

'I he, ko e taha e ngaahi fiema'u na'e 'ohake ia 'i he fakataha ko ia ue 2019, fekau'aki ko ia pea mo e ngaahi kautaha loeá ko u tui pē 'oku 'omi 'a e ngaahi faingatā'ia heni. 'I he peesi 12 ko ia e 2019, 'a e faingatā'ia pea mei he kakaí 'i he fu'u mamafa ko ia 'a e ngaahi totongi ki he loeá pea 'ikai ke nau malava koe'uhi ko 'ene fu'u mamafa ko ia. Ka na'e fai 'a e kole pē 'e lava 'e he Pule'angá, ke fai ke sio pē 'e 'i ai ha kautaha loea 'e lava 'o tokoni'i 'a e kakaí 'i he taimi ko ia ko ē 'oku hoko ai 'enau fiema'u ko ia ha fale'i mo ha tokoni ko ia ko ē fakaloeá.

Ko e taha foki fekau'aki ko ia pea mo e *pack house* Vāhenga Hihifó Tongatapu 5 na'e 'i ai 'a e fiema'u ai. Ka 'oku ou tui 'e 'osi fai pē ngāue ki ai, pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue fakataha pea mo e 'Ofisi ko ia ki he Potungāue Ngoué ki Vahe Hihifo.

Ngaahi fiema'u mei 'Atatā

Ko e taha foki na'e 'omai pea na'e toe 'omi pē ia 'i he ta'u ko ení, 'a'ahi ko ia ko ē ki 'Atatā na'a nau fiema'u ha ki'i maama kamo ko e hū'anga ko ia ko ē mei tahi ko ia ko ē ki he fonuá 'oku fakapo'uli. Na'e 'osi 'i ai 'a e ki'i faka'ilonga pē ai, pea na'e uesia ia 'e he matangi, ka na'a nau toe kole mai pē koe'uhi he 'oku fakatu'utāmaki tukukehe, he taimi ko eni 'oku ai ha ngaahi faingata'a 'i he taimi po'ulí. Te nau fiema'u ha ki'i maama kamo pē ko ha faka'ilonga koe'uhi ke lava 'o tataki 'aki 'a e ngaahi vaká 'o 'ikai uesia 'i he ngaahi hakau ko ení. Na'e toe 'omai pē mo eni 'i he ta'ú ni ka na'e 'osi fai pē 'a e fengāue'aki pea mo e Va'a ko ia Maliní 'a e *MOI* ko u tui pē 'e fai 'enau ngāue ki ai. Na'a nau pehē 'oku ai e pa'anga, ka ko ha mataotao ko ia te ne fai e ngāue na'e kei fakatatali ki ai...

<008>

Taimi: 1029-1034

Losaline Ma'asi: ... pea pehē mo 'enau fiema'u ha ki'i palepale ika 'i 'Atatā ke nau ngāue'aki. Mahalo ko e taimi lahi 'oku nau omi ko ia ko ē ki he māketí 'oku 'ikai ke 'i ai ha *space* ai kia

kinautolu ka na'e fai pē 'enau kole pea na'e toe fai pē hono fakaongo eni ki he Potungāue Toutai ke lava 'o fai ha ngāue ki ai. Tatau pea mo e fiema'u palau 'a e ngaahi kolo ko eni ka ko u tui mahalo ko e me'a eni ia 'i he ta'u kuo hili ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi koe'uhí ko e ngāue ko eni ne lava fekau'aki ko ia pea mo e palau ki he vāhengá pea 'oku lava 'o to'o atu ai 'a e ngaahi faingata'a pea mo e fetaliaki ki he palaú pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi koe'uhí ko e ngāue ko eni pea mo hono tufaki mai 'o e ngaahi palaú ke tokanga'i ko ia 'e he ngaahi vāhenga fili. Ko e taha foki 'o e, 'o e 'omai ko ia ko ē 'o e fakakaukau ko eni 'i he ta'u ngāue ko ia 'o e kau 'ofisakoló ke fakakaukau'i ange 'e he Pule'anga ki ha ngaahi tu'utu'uni ki ha taha kuo toe, kuo toe pē ha'ane ta'u 'e ua pea kakato 'ene ta'u ko ia 'e 15 ke lava ko ia *entitle* ko ia ki ha vāhenga malōlō pē 'e lava 'o fai ha ngāue ki ai ke tokanga'i ange 'a e fiema'u ko eni ki he kau 'ofisakolo 'o tatau pē 'ofisakolo pea mo e kau pule fakavahe.

Lipooti ki he 'A'ahi Fale Alea 2020 Tongatapu 5

Ko e lipooti ko ia ki he 2020 ko e mahino foki Sea ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku hiki hake 'aki 'a e pa'anga 'e 5 mano pea 'oku, mo e fai ai 'a e felotoi pea mo e vāhengá koe'uhí ki he pa'anga ko eni 'ova ko eni ke tukuange ha 4 mano ai ke 'uhí ko e fakalalakala ki he ngāue 'a e kakai fefiné pea mo ha 1 mano koe'uhí ko e to'utupú. Pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i he'ene laumālie lelei ke fengāue'aki pea mo e fokotu'u ko ia 'o e ki'i Kosilió To'u Tupu ki he Vāhenga Tongatapu 5 ne lava hono fokotu'u pea 'oku fai 'a e ngāue atu ki ai koe'uhí ko ha ngaahi polokalama ke hokohoko atu koe'uhí ko hono tokangaekina ko ia 'o e to'u tupú pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'i he tafa'aki ko iá.

Ngaahi fiema'u ki he hala pule'anga

Te u toe 'ohake pē 'i he peesi 6 ko ia 'o e lipooti 'o e 2020 ki he halapule'anga tautefito eni ki he fo'i hala ko ia mei 'Umu Tangata ki Liahoná pea ko u tui pē 'oku 'i ai pea mo e ngāue 'a e *MOI* tatau pē pea mo e *MEIDECC* ke fai hano tokangaekina 'o e hala ko eni. Koe'uhí pē ko e ngaahi 'uhinga ko e kau ai pea mo e *evacuation road* pea 'ikai ke ngata ai ko e hala foki eni 'oku lahi hono fiema'ua 'e he kāinga pea 'oku mei tōfuhia pē ia he ngaahi kolo ko ia 'o Tongatapu 5 'enau 'ohake 'a e fo'i hala ko eni.

Ko e taha foki na'e fai 'a e kole ki he Potungāue ko ia *MOI* ko e, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi heni ki he Pule'angá 'i hono langa ko ia 'o e fale hūfanga ki he kolo ko eni ko Ha'avakatolo pea 'oku fakamālō lahi 'oku lolotonga lele 'a e langa ko ia mo e 'amanaki 'e 'osi pē ki he uike faka'osi nai 'o Novema pē ko Tisema ka ko e sio pē ia ki hano huufi 'o e fale ko eni. Ne 'osi fai pē feme'a'aki ki ai pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* koe'uhí ko e holo ko eni 'oku tu'u pē 'i he ve'e halá pea kuo pau ke tāpuni 'a e Hala Hihifó kae lava ke fai 'a hono huufi ko eni 'o e holo ko eni ka ko e pangó he 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia ke takai ai e 'ū me'alele ke 'oua 'e uesia e fefononga'akí 'i he taimi ko eni ko ē 'e tāpuni ai e Hala Hihifó. Pea na'e 'osi fai pē 'a e fakatangi ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* na'a lava mu'a ke tanu ha fo'i hala ke lava pē 'o takai pē 'i, 'osi faka'ilonga'i pē mo e hala ko ia 'i mui pē 'i Ha'avakatolo ke fē'alu'aki pē me'alele ki Ha'atafu pea foki mai ai 'o 'alu ki kolo 'e 'ikai uesia 'i hono tāpuni ko eni ka 'oku 'osi tuku atu pea mo e kole ko eni ki he Potungāue ko ia e Ngaahi Ngāue Lalahí.

Tatau pē pea mo e hala ngoue 'a hono fiema'u ko ia ko ē 'a e kāinga. Ko e fōsoa ne u 'osi lave pē ki ai 'i he lipooti ko ia 'o e ta'u kuo 'osí ka ko eni 'oku toe 'omi pē 'i he ta'u ni ko e taha eni e ngaahi fiema'u vivili 'i he ngaahi feitu'u neongo 'oku fai e ngāue ka ko u tui pē 'oku toe hokohoko atu ai pē ngāue ko ia 'a e *MEIDECC* koe'uhí ki hano toe, ha tokoni koe'uhí ke lava

‘o fakakakato ‘a e fiema’u fōsoa ko eni ki Vahe Hihifo. Pea ko eni kuo ‘ohake ia mei ‘Atatā koe’uhí hili ko eni ‘a e Afā ko ia ko Hālotí na’e palopalema ‘aupito ‘i he fetaulaki ...

<009>

Taimi: 1034-1039

Losaline Ma’asi: ... ia ‘a e tahi ki he lotofonuá pea na’e fai leva ‘enau ‘ohake heni ‘a e fiema’u ko ia pē ‘e lava koe’uhí ke fai ha ngāue ki ha fōsoa ke malu’i ‘a e tahi.

Fiema’u fale lālanga

‘I he tafa’aki, ‘i he hoko atu, hokohoko atu pē ‘a e fiema’u ko ia ‘a e fale lālanga mo e fale koka’anga ko ia ki he ngaahi kolo ko ia ‘o vāhenga fakahihifo, pea ‘i he ngaahi kolo ko eni ‘oku hā pē ‘a e ngaahi fiema’u ko ia ‘i he ngaahi kolo kehekehe. ‘I he taimi tatau pē hangē ko ‘eku lave ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi nima ngāue pea mo e ngāue pea mo e *MORDI* koe’uhí ki ha ngaahi fale lālanga ki he kakai fefine. ‘I he taimi tatau pē foki ‘oku ‘i ai e ngaahi kolo kuo ‘osi ‘i ai honau ngaahi holo fakakolo, ka ko e, ‘e fiema’u pē ke fai ha femahino’aki pea mo e ngaahi komiti fakakolo, na’a lava pē koe’uhí ke fakalahi pē ‘a e ngaahi holo ko eni ke ‘i ai ha *space* ai ke lava ‘o ngāue’aki ‘e he kakai fefine ki he’ enau ngaahi ngāue lālanga ‘o tatau pē pea mo e toulanganga.

Fiema’u he tafa’aki ‘o e ako

Ko e fiema’u ko ia ko ē fale akó na’e ‘ohake pē heni ‘a e fiema’u vivili ko ia ‘a *GPS* ‘Atatā, pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi mea’i pē eni ‘e he ‘Eiki Minisitā, tatau pē pea mo e *GPS* ‘a Te’ekiu. Ko e palopalema ‘a Te’ekiu mei he talu mei he afā ia ko *Gita* na’e to’o, na’e ‘i ai honau fale na’e fai e kole ki he *MEIDECC* pea na’e lava ‘o to’o ‘a e *asbestos* na’e ‘ato’aki pea ko e kole pē na’a lava ke fai hano fakalelei’i mo hano ‘ato ‘o e fale ko ia, mo tu’u fakafaletolo koe’uhí ke tokoni ki he kāinga ka ‘oku ou tui pē ‘oku ‘osi ‘atu pē pea mo e ngaahi fiema’u ko eni ke fai hano tokangaekina ‘a e ongo kolo ko eni ‘Atatā pea mo Te’ekiu fekau’aki ko ia pea mo e fiema’u ki he loki ako.

Ko ‘Atatā na’e ‘i ai ‘enau fiema’u faiako ‘oku toko 2 pē ‘a e ongo faiako he taimi ni, pea ko ‘enau, taimi ko ē ko ē ‘oku folau mai ai ha faiako ‘e 1 pea mei ‘Atatā ki Tongatapu ni, pea ‘oku toe pē faiako ‘e 1 ke ne tokanga’i ko ia ‘a e kalasi ko ia ‘e 6. Pea ‘oku ou ‘omai ai ‘a e fiema’u ko eni na’a lava koe’uhí ke fai ha tokoni ki ai fakafaiako.

Fiema’u vivili he tafa’aki ki he mo’ui

Ko e taha foki ‘a e fiema’u na’e ‘omai ki he kiliniki ko eni ‘i Kolovai. Ko e kiliniki foki ko eni ‘oku ngāue’aki kātoa pē mei Ha’atafu ‘o a’u mai ki Fo’ui tatau pē pea mo Kala’au pea Masilamea ‘i he Vāhenga Hihifo. Ka ‘oku faka’amu pē ‘a e kāinga ko e taha eni he ngaahi fiema’u vivili na’a lava ha fai ha ngāue mo ha tokoni ange ki ai ‘a e Potungāue Mo’ui ki hano fakalahi. Mou mea’i pē ko e palopalema ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *space* lahi koe’uhí ke talitali ai ‘a e kakai ko ia ‘oku fiema’u e tokoni ‘a e falemahaki pea ‘oku nau ngāue’aki pē ‘a e ‘ulu toa ‘i he kauhala ko ē ‘e taha ke tali ai. Ko e taimi pē ko ē ‘oku ui mai honau hingoa pea nau toki ō atu leva ‘o hokohoko atu ‘a e ngaahi talatala ko eni ki he kiliniki. Pea ko e kole mai mei he kāinga pē ‘e lava mu’a ke fai hano fakalelei’i taimi KOVITI ko eni ‘oku lahi ‘aupito e fanga ki’i me’a ke fakalelei’i, a’u pē ki he *bathroom, toilet*, hūfanga ‘i he fakatapu. ‘Oku fu’u

fiema'u 'aupito ke fai hano fakalelei'i pea mo hono toe, mo ha ngāue ki ai koe'uhi pea tatau mo e 'ā, lahi 'aupito pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā e Potungāue Mo'ui na'a lava koe'uhí ke fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ko eni lolotonga e taimi ko eni pea mo e pa'anga ko ia ki he *COVID-19*.

Tokanga ki he vahevahe taau silini tokoni fakavāhenga

Ko e taha 'a e ngaahi fiema'u na'e 'omai ko ia ko ē mei he kāinga ko e vahevahe taau, ko e taha pē ia e me'a na'a nau 'omai he koe'uhí hangē ko ia ko hono 'ohake ko ia 'a e fiema'u tanu hala. Pea na'a ku 'osi fakamahino pē 'e au ki he ngaahi kolo ko eni ko e tanu hala he'ikai a'u mai ki he vāhenga ni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Ka ko e pa'anga ko eni 'oku 'oatu ko ia ko ē 'o vahevahe atu ki he ngaahi kosilio fakakoló 'e malava pē ke mou ngāue'aki kapau 'oku 'i ai ha luo, 'omi ha loli maka hua'i ai. 'E malava pē fetu'utaki ki he Potungāue *MOI* ke 'omi e ngaahi mīsini ke tokoni ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi tafa'aki ko ia pea ne 'osi fai e ngāue ki ai hangē ko Nukunuku, hangē ko Kala'au, ko Hā'utu ...

<005>

Taimi: 1039-1044

Losaline Ma'asi: ... Kolovai 'oku nau 'osi malava 'o ngāue'aki 'enau pa'anga ko eni fakavāhengá koe'uhí ke fai 'a e fanga ki'i ngāue ko eni mo tatali ai ha faingamālie koe'uhí ki he tanu hala ko eni 'a e Pule'angá. Kae kehe kuo 'osi fakamahino ko e ta'u fakapa'anga ko eni he'ikai ke a'u mai, mahalo pē ki he ta'u fakapa'anga hokó. Ko e taha leva eni ia hono fokotu'u mai pea mei he kāingá 'a e vahevahe taaú. Ko e he'ikai ke lava 'o vahevahe 'a e pa'anga ko eni 'o hangē ko hono vahevahe 'o e pa'anga faka-Fale Aleá 'a e pa'anga ko eni ko ē ki he tanu hala 'a e ngaahi koló. Pē he'ikai ke lava 'o 'omai pē 'inasi ia 'o Tongatapu 5 koe'uhí ka mau sio mautolu ia ki ai pea toe lava pē mo e misini ko ia 'a e Pule'angá ke tokoni ki hono fai 'o e ngāue ko eni. Kae kehe ko e taha pē eni 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'omai ko ia ko ē mei he kakaí pea ko u faka'amu pē koe'uhí ke a'u mai ki he Fale 'Eiki ni.

Fokotu'u ke hokohoko atu fono fakamāhina kau pule fakavahe

Ko e taha 'a e fokotu'u na'e 'omai ko e fono ko ia 'a e pule fakavahé kae 'uma'ā 'a e kau 'ofisakoló. 'Oku 'ikai ke hokohoko 'a e fono ko eni pē māhina kotoa pē kuo pau ke fai 'a e fono 'a e pule fakavahe pea mo e 'ofisakolo. Mahino pē fono ia 'a e hou'eikí mahino pē ia 'enau fonó 'anautolu 'oku malava ia 'o fakahoko. Ka ko e vakai ko ē ki ai 'oku nau faka'amu nautolu ke hokohoko māhina kotoa pē 'oku 'i ai e taimi 'o e pule fakavahe pea mo 'ofisakolo koe'uhí ke fakahoko 'a e fono ko eni. Ko u tui pē 'oku 'ikai ke malava ke fakahoko eni. Ko Vahe Hihifo ia 'oku 'osi 'oku malava ia. Ko e 'uhinga eni ki he toenga ko eni 'o e ngaahi kolo ko eni 'i he Vahe Houma, Nukunuku 'oku pehē pē 'e he kāinga 'oku 'ikai ke mafai'afai 'a e fakataha ko eni he 'oku 'i ai 'enau ngaahi me'a 'oku nau fiema'u ke talanoa'i ka 'oku 'ikai fakafaingamālie ange 'a e taimi 'o e pule fakavahe pea mo e 'ofisakolo.

Kole toileti 'e fā ki he Pule'anga ki he tokoni langa fale afā 'a e kolo

Ko e taha foki 'a e fiema'u na'e 'omai ko e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi langa ko ia 'o e fale afā. Ko e kole ko eni na'e 'osi 'ave pē ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Ofisi Palēmia ka na'e toe 'ohake pē ia 'i he fakataha ko eni. Na'e hanga 'e Fo'ui 'e he Siasi Uēsiliana 'o langa 'a e fo'i fale 'e 4 koe'uhí ko e talu eni pea holo 'a e fale nofo'anga 'o e ngaahi fāmilī 'e

4 ko eni 'i he afā ko ia ko ē ko *Gita*. Pea vakai pē 'a e siasi 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u malu ke 'i ai e ngaahi fāmili ko eni pea na'a nau fai leva 'enautolu e fo'i ngāue ko ia 'o langa e ngaahi fale ko eni. Ko e me'a ko ē 'oku toe mo e kole ko ē mei he kāinga pea mo e Siasi Uēsiliana ko ia 'o Fo'ui ha tokoni 'a e Pule'anga ki hono langa ha fanga ki'i toileti hūfanga he fakatapu mo ha fale kaukau ki he ngaahi nofo'anga 'e 4 ko eni. 'A ia kuo 'osi tuku atu pea mo e ngaahi fiema'u ko eni ki he Pule'anga.

Kole sidewalk ma'a e fanau ako Fo'ui ki Kolovai

Ko e taha pē 'o e na'e 'ohake pē 'i heni fekau'aki mo e *sidewalk*. Ko e 'atunga foki ia Sea ko e vakai pē kāinga ia ki he ngaahi me'a ko ē 'oku hoko ko ē 'i Nuku'alofa 'oku kau mai ai pē ia. Na'e fai 'a e kole koe'uhí ko e sio pē ki he fānau ako mei Fo'ui ki Kolovai ko e ngāue'aki pē 'a e 'apiako ko ē Lautohi ko ē 'i Kolovai pea mo e 'Apiako Teu. Pea na'a nau 'omai pē 'e 'ikai ke lava ke 'ai ha ki'i *sidewalk* ki ai pea tatau pē pea mo Te'ekiu koe'uhí ko e fiema'u ko ia ko ē 'a e kakai tautautefito pē ki he fānau lautohi. Ko e maama hala ko eni 'oku toe 'ohake pē mo ia kuo 'osi fai pē hono fakama'ala'ala kimu'a.

Fiema'u toho'anga vaka mei Ha'atafu

Na'e 'i ai 'a e fiema'u mei Ha'atafu ki ha toho'anga vaka. Taimi ko ia ko ē 'oku ō ai 'a e fanga ki'i vaka 'o toutai. Na'e 'i ai e fo'i toho'anga vaka 'i Ha'atafu ka 'oku fu'u *very steep* 'aupito pea 'oku fiema'u ia ha pamu koe'uhí ke, 'i he 'alu hifo ko ē ki lalo 'oku fu'u mama'o 'aupito mei he fukahi kekeleke mei he fonua ka na'e 'i ai e kole pe 'e lava 'o fai ha ngāue ki ai ki ha toho'anga vaka he 'oku mei ngāue'aki pē 'e he fanga ki'i vaka toutai iiki ki hono ngāue'aki 'o e toho'anga vaka ko eni.

Kole fale langa afā mei 'Atatā

Ko e ma'u'anga vai kuo 'osi fai pē 'a e, hono lipooti atu Sea. Ko e langa afā na'e 'i ai pē 'a e kole 'a 'Atatā ko e taimi ko ē ...

<007>

Taimi: 1044-1049

Losaline Ma'asi : ... 'oku me'a ange ai ha kau 'a'ahi pea tautefito ki he ngaahi potungāue ko ē 'a e Pule'angá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha feitu'u lelei koe'uhí taimi ko ē 'oku 'alotāmaki aí ke nau ki'i mohe ai ha pō 'e taha pea toki vakai ai e matangí pea nau toki foki mai he 'aho hono hokó. Ka ko e kolé ia pē 'e lava ke tu'u ha ki'i fale pehē hangē ko e fale afā ko eni ko ē 'i he, 'oku ngāue'aki ko ē 'e he Pule'angá, pē 'e lava tu'u ha fo'i fale hangē pē ha fo'i fale talifonongá, ke lava 'a e kinautolu ko ia ko ē kau 'a'ahí 'o mālōlō ai pea vakai ai e matangí koe'uhi ke nau toki foki mai.

Fiema'u kekeleke ma'a e kau nofo hili mai mei tahi

Ko e taha foki 'enau, na'e 'i ai foki mo 'enau kole ko e sio ki ha kongā kekeleke. 'Oku 'i ai foki e ni'ihi ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kāinga 'i Tongatapu ni ko 'enau lava mai ko ē ki Tongatapu ni ko e 'ai ko ē ke ō ko ē ki motú 'oku 'alotāmaki fiema'u ha ki'i feitu'u ke nau mālōlō ki ai. Pea na'e fai 'enau sio na'a lava ma'u heni ha ki'i kekeleke, koe'uhi ko e kāinga ko ia 'i 'Atatā ke nau

ō 'o langa ai hanau ki'i fale ke nau lava pē 'o ngāue'aki he taimi ko ia ko ē 'oku 'alotāmaki ai 'a tahi.

Fiema'u loli veve

'I ai pea mo e fiema'u ko e loli veve na'e 'ohake ia ko e taha foki e me'a na'e 'ohake ko ē 'e he kāingá, 'a hono hiki hake ko eni 'o e vevé 'o pa'anga mahalo e 15 mahalo he taimi ni koe'uhi na'e 'ikai ke 'i ai ha feongoongoi he ngaahi tafa'aki ko iá koe'uhi ki he ngāue ko eni fekau'aki pea mo e...

Kole ha ako tokamu'a 'i Kala'au mo Kanokupolu

Ko e fokotu'u *kindy* 'i Kanokupolu pea mo Kala'au, 'e tukuatu pē mo ia ki he Potungāue Akó ke fai hano vakai'i, pea mo e fiema'u ko ia ko ē ki he *health centre*. Ko u tui ko e ngaahi 'ū me'a ko eni kuo 'osi lipooti atu kātoa pē 'i hono fakakātoa ko ia 'o e lipooti 'o e ta'u 2019 pea pehē foki ki he 2020. Tatau pē pea 'oku 'i ai mo e ki'i fiema'u palau 'a 'Atatā 'o 'ikai ko e sio pē ki he palau, ka ko ha, 'e lava leva ha ki'i *trailer* koe'uhi ke nau lava fetuku'aki 'enau 'ū hanau ngaahi fiema'u koloa pea tatau pē mo e ngoué, koe'uhi he 'oku 'ikai ha me'alele ai ke nau lava 'o ngāue'aki.

Sea ko hono kotoa ia 'o e lipooti 'oku fakahoko atu mei he Vāhenga Tongatapu 5. Fokotu'u atu Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga e fakamaama lelei e feme'a'aki 'a e Feitu'una. Taha pē 'a e 'a'ahi 'a e Feitu'una, fakatokanga mai ho kāinga ki he ngaahi longoa'a 'oku fa'a fai he Falé ni, pea kapau 'oku anga pehē e laumālie 'a e Fale Alea 'o Tongá, pea tuku ā e fakamafola he letiō he 'eá, kae foki pē ki he founa motu'á. Pea mo hono uá pē ko e tanu halá 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito ho vāhengá. 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'oku ou lave'i 'oku ke fie me'a mai ko e 'uhingá ko ho'o senitā 'i Kolovaí 'oku mahu'inga e mo'uí mo e taimi, he pōpō'uli ko eni e mo'ui hotau māmani. Me'a mai.

Tali Pule'anga ki he fiema'u ki he tafa'aki kiliniki ki he mo'ui

'Eiki Minisitā Mo'ui : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmiá, tapu ki he Hou'eiki Nōpelé, Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea mālō 'aupito e ma'u e faingamālie ki he pongipongi ni. Ko u fie fakamālō lahi ki he Fakafofongá 'i he lipooti faka'ofō'ofa pea mo hono tukumai e mahu'inga e ngaahi ngāue ki he hou'eiki fafine kae 'uma'ā e to'u tupú. 'I he peesi hono 7 e lipooti 'oku talanoa ia ki he Senitā ki he Mo'ui o Kolovaí. Sea ko e senitā ko eni na'e kau pē ia fakalukufua mo e ngaahi senitā 'o e mo'uí 'i Tongá ni 'i he palani ngāue ke fakalelei 'a e ngaahi senitā ko eni ko e teuteu atu ki he KOVITI 19, ke nau hoko ko e fanga ki'i kiliniki *fever clinic* pē ko e kiliniki 'e fua ai 'a e mofí pē ko e māmāfaná. Na'a ku toki hanga 'o fakahoko atu ki he CEO hono toe fakamanatu atu pē 'a e kole ko eni pea mei he Fakafofongá ko e fakamanatu 'a e senitā ko eni 'o Kolovaí ki he ngaahi fakalelei ko eni. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui. Ko u lave'i kuo napangapangamālie e lipooti ni ia. Pea 'oku me'a mai pē e Hou'eiki Pule'angá pea ko e 'Eiki Palēmiá ē maama 'aupito e 'a'ahi ko eni, ko e si'i tangi 'oku fai mei he vāhenga 'o e Lausi'i. Kalake tau pāloti. Ko e taha pē ko e fakatokanga atu pē ki he ...

Taimi: 1049-1054

Sea Komiti Kakato: ... ko e si'i kole maama kamo 'a 'Atatā 'oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Minisitā e Fefononga'aki me'a mai 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'angá ngaahi fiema'u vivili he tafa'aki fakapa'anga Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá pea ko u kole ke u hūfanga atu pē he tala fakatapu kakato kuo kamata 'aki e fakataha 'a e Fale he pongipongi ni. Sea, fakamālō ki he Fakafofongá 'i he lipooti mā'opo'opo kuo fakahū mai he pongipongi ni. Mahino 'aupito pē 'Eiki Sea mei he lipooti ko eni 'a e ngaahi *issue* tatau pē pea mei mu'a. 'Oku 'i he 2019 pea mo e 2020. Te u lave atu pē ki ha ngaahi me'a si'i pē 'Eiki Sea na'e lave ki ai 'a e lipooti ke fakamahino pē ki he kakaí 'oku 'ikai ke li'ekina ha vāhenga 'Eiki Sea. 'Oku fai pē 'e he Pule'anga hono fatongiá ke fakatotofu e ngaahi langa fakalalakaka ko ē 'oku fakahoko ki he ngaahi vāhenga kotoa.

Sea ko e maama halá ko e *issue* ko eni 'oku fa'a toutou lave ma'u pē ki ai pea ko u loto pē ke toe fakamahino'i ke mea'i he kakai 'o e fonuá. Ko e *order* mai ko ē maama halá 'oku *order* fakata'u mai pē ia pea ko e sitoka ko ē ki he ta'u ngāue kuo 'osi kuo 'osi hono ngāue'aki. Ka ko e fakalelei'i ko ē maamá 'oku fai fakata'u pē ia. Lava ke tu'o ua he, 'i he ta'u 'a ia 'oku fakahoko ia he potungāue pea mo e fengāue'aki mo e 'Uhilá hono 'a'ahi 'a e ngaahi vāhenga filí fakataha mo e ngaahi kole 'oku fakahū hangatonu mai ki he 'ofisi e motu'a ni. Pea ko 'ene lava pē ngaahi ngāue ko ia 'oku fakahoko atu leva 'a e ngāue hono fakalelei'i fetongi e ngaahi maama na'e pā, fokotu'u mo e ngaahi maama fo'ou ki he ngaahi feitu'u na'e te'eki ke a'u ki ai e maamá. Pea ko e ngaahi 'elia ko ē 'oku *priority* Sea ko e fakataha'anga e kakai tokolahi, falelotu, ngaahi holo e siasí, ngaahi 'apiako, ngaahi 'apiakó, ngaahi holo fakataha'anga kakai mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia 'oku loto pē ke fakahoko atu ki he vāhenga ke nau 'ilo'i kae tatau kotoa pē e ngaahi vāhengá pea mo e ngaahi vahefonua 'Eiki Sea.

Ko e kongá ko eni ki he loea mo e ngaahi kakaí 'oku ou, 'oku mahu'inga 'aupito ia. Na'e 'osi fai pē foki e ngāue ki ai 'a e Pule'anga 'i he ta'u kuo hilí pea 'e tuku mai ke fai ha toe sio ki ai 'a e Pule'angá he na'e 'i ai pē silini na'e vahe'i pea mo fili 'e he Pule'anga e 'ofisi loea ke tokoni ki he kakai 'oku 'ikai ke nau lava 'o fuesia 'a e ngaahi totongi fakalaó. Ko e 'uhinga pē eni ia Sea ko hono malu'i e tau'atāina 'a e kakaí. Ko e 'uhinga ia e ngāue ko ia ke 'oua na'a hoko e mamafa ko ē 'a e totongi mo e fiema'u 'a e kau loea ke ne hanga 'o tāpalasia ai e totonu 'a e kakaí ke 'eke 'enau totonu. Ko e maama ki 'Atatā ko u tui 'e fai e ngāue ki ai 'a e Potungāue Maliní pea 'e tokoni pē ki hono muimui'i kapau 'oku 'i ai ha fiema'u fakapa'anga ke lava 'o fakakakato e ngāue ko eni 'Eiki Sea.

Ko e vāhenga mālōlō ko eni 'a e kau 'ofisakolo 'Eiki Sea ko e *issue* ko eni na'e ki'i malona mai pē pea 'e, ko e kau 'ofisakolo ko ē 'oku nau hiki mai he taimi ni ki he malumalu e 'Eiki Palēmia ka 'e fai e ngāue 'a e motu'a ni ko e 'uhinga ke u sio ki ai he ko e, 'oku 'i ai pē mo e ngaahi tohi 'oku 'osi fakahū mai 'o kole. Ka ko e ma'u 'a e motu'a ni he taimi ni 'Eiki Sea ko e vāhenga mālōlō foki ia he taimi ni ko e founa motu'a na'e fokotu'u ia ke toki a'u 'o ta'u 'e 15 pea toki ma'u ha vāhenga mālōlō. Ko e taimi ni foki ia 'oku 'i ai pē 'a e *contribution* ia pea mo e 'inasi 'o e kau ngāue kau ai 'a e kau 'ofisakoló. 'A ia 'oku to'o ia ki he vāhenga mālōlō pea 'oku lava pē ia ke ma'u 'o honau 'inasi ko iá 'i ha taimi kuo nau mālōlō ai pea mei he ngāue.

Sea ko e halapule'angá ko u loto pē ke fakamahino'i heni ko e polokalama ngāue 'a e Pule'anga 'oku kau kotoa pē ai e ngaahi vāhenga ia. Ko e ngaahi 'elia ko ē 'oku fu'u fiema'u vivili 'aupito ia ke fakalelei'i ha fanga ki'i fo'i hala ngaahi me'a pehē pea 'oku fiefia pē Minisitā ia 'o e MOI ke nau fetu'utaki hangatonu mai pē nautolu ki he 'Eiki Minisitā mo e kau ngāue he 'oku lava pē ia ke fai e ngāue ia ko ia hangē pē ko e me'a na'e hoko ki Ha'apai pea mo e ngaahi vahefonua kehé ko e 'uhinga 'oku lava ...

<009>

Taimi: 1054-1059

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fai e fengāue'aki ko ia ia, kae tuku pē ki'i koini e ngaahi vāhenga 'Eiki Sea ke nau fai'aki ha ngaahi langa fakalalakaka kehe 'o mavahe mei he hala, he ko e 'uhinga he 'e lava pē he Pule'angá ia 'o fakakakato. 'Uhinga foki e palani ia ko eni ke tanu kātoa pea toki valitāa'i. He'ikai ke lava ia 'o fakahoko he ta'u pē 'e taha, hangē pē ko ia kuo mou mea'i. Ka ko e kongā ko ē ki hono fakalelei'i ha ngaahi kongā'i hala 'oku faingatāmaki 'aupito, 'e lava pē ia 'o fakahū ki he polokalama ngāue 'a e Pule'anga, ke lava fakahoko e ngaahi ngāue ko ia.

Ko e kongā ko eni ki he kilīniki na'e 'osi me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, pea 'oku 'ikai ngata pē foki ko e kilīniki 'i he Vahe Hihifo, 'oku kau eni 'Eiki Sea mo e fale nofo'anga ia ko ē toketā. Ko e fale motu'a 'aupito 'aupito eni ia ka 'oku mālō pē 'ene kei tolona mai he ngaahi matangi ko eni pea 'oku ou tui 'e toki fai e ngāue ki ai 'a e Potungāue Mo'ui, he 'oku 'i ai pē seniti ke tokoni'i 'i he KOVITI, ke lava 'o teuteu'i 'a e ngaahi kilīniki ko eni ke mateuteu ki he taimi 'e hoko mai ai, 'o kapau 'e faifai ange kuo tū'uta e fu'u mahaki ko eni hotau fonua ni.

Ko e kongā faka'osí 'Eiki Sea ko e fale afā, 'oku ou fakamālō 'aupito heni ki he siasi 'o Fo'ui, 'i he ngāue ko eni. Pea taimi na'e fakahoko ai 'a e ngāue ko eni, ko e ngāue fakasamaletani eni Sea. Ko e tokoni 'a e siasi ki he ngaahi kupu 'o e mēmipa 'o e koló mo e siasi na'a nau fu'u faingata'a'ia pea ka ko e ngāue ko ia ko hono fakahoko ko ē he taimi totonu, pea 'oku toe fakamāfana ange ai. Ko ia ko e, 'e toki sio e Pule'angá ki heni ki he ngaahi tokoni natula pehē ni, ko e 'uhingá ko e ngaahi fiema'u ko eni ki he fakakakato atu e ongo ki'i fale fakafe'ao ke lava fai ha tokoni ki he ngāue ko eni 'a e, kuo lava. Ka 'ikai ko, ko, Fo'ui pē 'Eiki Sea, na'e 'i ai foki mo e ngaahi tokoni na'e fakahoko 'e he *MORDIS*, Tonga, pea pehē ki he Siasi Mā'oni'oni 'o Sīsū Kalaisi, pea mo e ngaahi kupu kehe ko e mālō kuo lava e fo'i fale, 'o fai e unga mo e malu ki ai ka ko e kongā mahu'inga ko ē 'o e fale 'oku 'osi kau pē mo ia hono fakakaukau'i 'e he Pule'angá, kae toe ha *coin* ke lava 'o fakakakato mo e fiema'u ko ia ko e 'uhinga ko e nonga mo e fiemālie 'a e ngaahi famili ko eni 'Eiki Sea.

'Oku ou tui ko e toho'anga vaka 'e toki vakai pē ki ai e Minisitā ko eni ki he *MOI*, he ko e mo'oni e mo'oni e fiema'u ko eni ka 'oku ou tui ko e ki'i ngāue ia 'oku ala lava pē ia 'o fai he taimi nounou, kae lava fakafaingamālie'i toutai e kaāinga. Ko hono fakakātoa 'oku ou fakamālō atu ki he lipooti ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u ai pē ke tau tali. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga, tau pālōti, kalake, 'io me'a mai Ha'apai 13...

Kole ki he Pule'anga ki ha monū'ia fakateemi pa'anga vāhenga mālōlō kau 'ofisakolo

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e ki'i pou pou

atu pē ki he lipooti ko eni ‘a Tongatapu 5 Sea, peesi 13/2019, fekau’aki mo e kau ‘ofisakolo, ‘oku, ko ‘eku pou pou atu ki ai ‘Eiki Sea ko hono ‘uhingá ko e lao, ko ‘ete ma’u ha vāhenga mālōlō, ‘oku, kuo pau ke ta’u ‘e 15 ‘ete ngāue, ka kuo liliu foki e, ‘i he taimi ni a’u ‘o teemi 4, ‘a ia ‘e ta’u 16, pea ko e ‘uhinga e pou pou Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i kau mātu’a toe e māhina ‘e 2 kuo fili atu ia ‘o tō, ka kuo ‘osi e fu’u ta’u ia ‘e 14 mo e ngaahi māhina lahi. Pea ko e toe ko ē fo’i fili faka’osi ko ē ‘a e motu’a, ka ko ‘eku fokotu’u pē ‘aku ‘Eiki Sea, ko e kole pē ki he Pule’anga, ‘a ia ‘oku ‘i he Palēmia ‘i he ‘aho ni ke fakakaukau’i atu mu’a e ki’i kāinga ko eni, na’a lava ‘o lave pē ha’anau ki’i monū’ia fakateemi, ‘a ia ko eni kuo a’u, ko e ta’u eni ‘e 4 ki he teemi, pea ‘osi pē teemi ko ia, kae vahevahe pē ‘enau ki’i pa’anga ‘e 5 ko eni ko ē ko ē ‘oku nau, ko e anga pē fokotu’u ki ai ‘oku mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Palēmia.

Sea ‘i he peesi 13/2020 ‘oku lave ai ke fakalao’i e ngāue ‘a e polisi fakakoló, ko e fo’ui eni, ko e ta’ofi atu e me’alele lolotonga ko ē *curfew*. ‘oku toe langa mai e me’alele ia Sea. Pea ko e ‘uhinga pē ia ‘eku ‘ohake ia ‘e au ia he ‘oku ...

<005>

Taimi: 1059-1104

Veivosa Taka: ... ‘Oku lahi e ki’i vālau ‘Eiki Minisitā Polisi ke ke me’a mai ange ki ai. Ko e taimi *curfew* ko e me’a ko ē ‘oku tala ko ē he kau polisi ko ē ‘i Ha’apai ‘oku ngofua pē ‘a e faikava ia he *curfew* kae nofo pē ai toki mavahe pē he ‘osi ‘a e 5. ‘A ia ko e kongā ia ‘oku ta’emahino ai ki he lao ko eni, pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku pehē ‘e he kau polisi te’eki ke nifo ‘a e kau polisi fakakolo ko e ‘uhinga kae mahino he ‘oku ki’i ongosia e kāinga ‘i he ‘alu ki he polisi ka ‘oku hangē ‘oku 6 ‘a e tu’utu’uni, ka ‘oku ou tui ko e ki’i fakamaama mai pē ‘a e tafa’aki ko ia mo e tafa’aki ko eni ki he kau faka’uli mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, lave’i pē Fakafofonga 13 ‘o Ha’apai ‘oku mea’i pē ‘e he Pule’anga ‘enau fai e ngāue ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e Feitu’una pea ‘oku ‘ikai ko e kau pule fakavahe pē. ‘Oku ‘i ai mo e toe kau ngāue faka-Pule’anga ‘oku kei tuku vakā atu ‘i he *lockdown* ‘i muli. ‘Oku ‘alu eni ke mei māhina ‘e 6 mālō mo e Pule’anga ke kei ‘oange ha’anau vahe. Ko u lave’i kuo maau lelei e lipooti ia ko eni Kalake talitali lelei mo e ‘Eiki Minisitā Fakalotofonua he me’a mai mei Tonga mama’o. Tau pāloti ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi 2020/2019 Vāhenga Tongatapu 5 fakahā’aki e hiki homou nima mālō.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2019 & 2020

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Saia Ma’u Piukala, loto ki ai e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō kuo tali e Lipooti ‘a e Vāhenga Tongatapu 5, tali lelei mo e ‘Eiki Minisitā faka’ofu’ofa ho’o teuteu ‘i he pongipongi ni ‘Eiki Minisitā Ako ko u lave’i pē na’a ke me’a mai ho’o me’alele ko e kole lahi mei vahe hihifo ka te u toki fakakakato. ‘I he’ene pehē Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai mālō.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1124-1129

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Komiti Kakato (*Lord Tu'i'āfitu*)

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki, hoko atu ai pē ho'omou feme'a'aki 'i he 'ū 'a'ahi faka-Fale Alea. Kole heni ki he 'Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga 'o e Vāhenga Tongatapu Fika 6, fakakakato mai 'ene me'a 'a'ahi. Mālō.

Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 2020 Vāhenga Fili Tongatapu 6

'Eiki Minisitā MEIDECC : Mālō Sea. Tapu pē ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmiā mo e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e .hou'eiki 'o e fonuá, pea pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā mo e motu'á ni ke fakakakato atu 'a e lipooti pea mei he Vāhenga Tongatapu 6 'i he 'a'ahi na'e toki 'osí. Sea, ko e fakamamafa 'aupito 'emau ngāue 'oku fai 'i Tongatapu 6 mei he ako 'a e fānaú pea ko e anga ia 'emau sio ko ē ki he feinga'i ko ia ke ako'i ...

<008>

Taimi: 1134-1139

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 'o e ongo kolo ko eni, fai e ngāue ki he hokohoko atu pea ko u faka'amu pē he polokalama ko ia 'e lava pē 'o hokohoko atu 'o hokohoko lelei atu koe'uhí he 'oku mahino pē foki 'a e mo'ui ia 'a e ngāue 'a e ngaahi koló Sea ko e kakai fefine mālō mo mautolu pea ka tau ka hanga 'o fakaivia kinautolu 'o hangē ko e polokalama ko eni 'a senitā ke fai ai hono fakaivia kinautolú mo *train* ai nautolu he ngaahi fakalalakaka kehekehe 'oku nau fiema'u 'e longomo'ui ai pē mo e koló ia pea mo e 'ātakai ko ia.

To'utupu Sea 'oku ou kau fakataha pē 'o hangē ko e me'a ko ena 'a Tongatapu 5 'oku palani ke fokotu'u e, 'a e to'utupu 'a Tongatapu 6 kimu'a 'i Tisema fai pē mo e fakakaukau ki he kakai fefine ka ko e anga ia 'a e faka'amú he taimi ni ke 'i ai ha fo'i sino te nau ō 'o fai ai 'enau 'ū me'á. Fatu, nau fatu pē 'enau polokalamá pea nau fai e ngaahi me'a 'oku pehē 'e tokoni kia kinautolu kae fakaivia mo tokoni'i kinautolu 'e he Kosilio 'a e Vāhengá. Pea ko e anga ia e faka'amú he ko u tui kapau 'e lava 'o lele lelei pehē pea nau ongo'i honau mahu'inga he taimi ni te tau lava pē 'o feinga'i ke nau afe 'aupito 'aupito pea mei hono ngāue'aki e faito'o konatapu na'a fa'a ma'u taimi koe'uhí ko e 'ikai ke 'i ai ha faingamālie ke nau feohi ai mo fakakaukau'i ai e ngaahi *activity* e fakalalakaka ki he'enua mo'uí pea ma'u ai ha'anau mo'ui ki he kaha'u. Sea 'i he fononga ko eni 'a e 'a'ahí na'e kau eni ia 'a e faka'ai'ai e ngaahi koló ke nau lesisita 'a e tamaiki ko ē 'oku 'osi ta'u ke lesisita he 'oku mahu'inga ia ke nau lesisita koe'uhí ko e vahevahe foki ko ē e ki'i seniti mei Fale Alea ni 'oku makatu'unga 'i he tokolahi 'o ha kolo. Pea 'ikai ke ngata ai Sea 'oku to'o foki mo e ngaahi hingoa ko ē 'o e kau pekia lolotonga 'a e ta'ú pea na'e kau ia 'i he me'a na'e faka'ai'ai ki he ngaahi koló ke nau ki'i tuku ha'anau taimi kae feinga'i ke lesisita ke kakato 'a kinautolu ko e 'oku ma'u 'a e ta'u lesisita ke lava 'o lesisita ke ma'u e tokolahi totonu honau ngaahi koló kae tokoni pē ki he fengāue'aki ko ē 'oku fakahoko.

Sea na'e 'i ai pē ngaahi me'a ia ka ko u kole te u hoko hifo leva ki he ngaahi fiema'u vivili pea koe'uhí ko e fakataha'i ko ē mo e 2019 tuku ke u kamata mu'a pea mei he, te u to'oto'o mai pē e ngaahi fiema'u vivili 'o e 2019. Ko e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'oku 'amanaki ke u lave ki ai 'oku 'ikai ke kau ai e tangikē vai mo e halapule'anga 'i kolo pea mo e hala 'uta, hala fāngota,

mita vai, tu'u'anga tangiké vai, maama hala, *speed humps* ko e fanga ki'i me'a ko eni 'oku 'osi fai e ngāue ko e konga lahi heni 'osi fai e ngāue ki ai pea 'e 'ikai ke u toe lave ki ai tatau pē 'a e lipooti ia 'o e ta'u ni mo e lipooti kuo 'osí ko e 'ū me'a eni ia 'oku tatau kātoa pē ia 'oku fiema'u kātoa pē ia.

Ngaahi fokotu'u makehe mei he 'a'ahi Fale Alea 2019 Tongatapu 6

Ka ko e ngaahi me'a kehé eni te u lave atu ki ai. Mei he 2019 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u makehe ko 'eni. Na'e fai e fokotu'u ke liliu 'a e fonó ke lava pē 'Ofisakoló 'o fai ha'ane fono na'e me'a ki heni 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5. Pea 'uhinga tatau pē pea mo ia na'e 'osi fakahoko atu 'e he Tongatapu 5. Pea ko e 'uhinga ia 'oku 'omi ai e fokotu'u ko eni ke toki me'a ki ai e Palēmia mo e Minisitā 'o e *MIA* na'a lava ke 'ai ha fono 'a e 'Ofisakoló kehe pē fono ia 'a e Pule Fakavahé kae 'ai ha fono 'a e 'Ofisakoló fiema'u pē 'e he kolo ia ke ui ha'anau fono pea ui ha'anau fono kae 'oua toki tuku ki ha faingamālie 'a e Pule Fakavahe he 'oku takitaha mo'ona pē foki e koló ia pea mo 'enau ngaahi fiema'u pea mo e anga 'enau fiema'u ki he kolo ko ia.

Fokotu'u ki ha vaka toutai ngaahi kolo Tongatapu 6

Ko e fokotu'u hono uá ko e talanoa na'e me'a 'a e Fakafofonga Fika 1 Sea ki he tokolahi 'enau kau toutai 'i Tongatapu 1. Na'e a'u 'o toko 200 tupu. Sea, 'oku ou ui 'oku tokolahi ange 'a Tongatapu 6 ia he kau toutai. Pea na'e kau e, 'a e ngaahi fiema'u ia na'e fokotu'u na'e 'omai ke 'ai mu'a 'e he Pule'angá pea mo e Fale Alea ha vaka toutai 'e taha ki he ngaahi vāhenga kotoa he ko u fanongo pē he fakamatala ko ē 'a e founa ko ē 'oku fai 'aki 'e Tongatapu 1 'enau vaká ke 'ai ha vaka toutai 'a e vahe 'e taha he vāhenga kotoa ke nau toki fetongitongi ai pē 'a e 'ū koló he ko e kolo ia 'e tahá mahalo 'e lava ai ha fo'i timi 'Eikivaka mo ha kau toutai ia 'e tolu pē fā. Pea ko e anga ia e fokotu'u mai hangē pē ko e fakakaukau ko ē ke fakaivia ko ē 'oku tau fai 'aki he ngaahi palau ko ē 'o e vāhenga 'oku pehē 'a e sio ko ē ki ha vaka toutai 'e taha ki he ngaahi vāhengá.

Fokotu'u ke fatu ha Lao ki he *Social Media*

Ko e fokotu'u hono hoko Sea ko e, ke fatu ha Lao ki he *Social Media* pea ko u tui 'oku 'osi fai 'a e ngāue ia ki heni 'a e Minisitā Lao pea mo e 'Eiki Palēmiá ki he Lao ki he *Social Media* ke ta'ota'ofi 'aki e, 'a e felau'aki kovi mo ta'etaau 'oku, pea ko u 'ilo 'oku tau mea'i ...

<009>

Taimi: 1139-1144

'Eiki Minisitā MEIDECC: ...kotoa pē tautolu mo e kakai 'o e fonua, 'a e palopalema ko eni 'oku lolotonga hoko ai.

Fokotu'u ke malu'i he Pule'anga 'a e nō ako

Ko e fokotu'u hokó Sea, ko e fokotu'u mai ki he Pule'anga ke nau hanga 'o malu'i e nō ako. 'I ai foki e ki'i nō 'oku pēseti 'e 4 pē ko e pēseti 'e 1 *TDB*, pea 'alu 'ete ki'i tamasi'i 'a kita pea fai e nō ia pea 'alu 'ete tamasi'i pē ko 'ete ta'ahine 'o ako, ka kuo pau ke te tātā ia 'e kita. Ko e fakakaukau leva na'e 'omai ke 'oua 'e tātā 'e he mātu'a he 'oku 'i ai 'a e mātu'a 'e ni'ihii 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o tātā 'i he fo'i piliote ko ē 'oku 'alu ai 'enau fānau 'o ako, kae

malu'i pē 'e he Pule'angá ke toki foki mai 'enau fānau 'o ngāue 'o toki totongi. Mahalo 'oku meimei ofi 'a e fakakaukau ko eni 'i he *scheme* ko ē 'oku ngāue'aki 'e muli, Nu'usila, ko 'Asitelēlia mo e ngaahi fonua muli.

Fokotu'u ki ha vāhenga mālōlō 'a e kau 'ofisakolo

Ko e fokotu'u hono hokó he 2019, tatau tofu pē ia pea mo e kole na'e fakahoko 'anenai 'e Tongatapu 5, ke 'ai ha vāhenga mālōlō 'a e kau 'ofisakolo ki he fo'i piliote pē ko ē 'oku nau, na'a nau 'ofisakolo ai. Mo'oni 'aupito e, 'a e me'a na'e me'a ki ai e 'a Ha'apai 'anenai 'oku 'i ai e kau 'ofisakolo meimei a'u pē ko ē ki he 15 mo 'enau tō 'anautolu he fili, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'ikai ke lava ma'u ha'anau, ha fa'ahinga fakapale kia kinautolu ki he ngaahi ta'u na'a nau ngāue'i lelei ai kimu'a, pea te u toe tuku pē 'a e fokotu'u ko ia ki he potungāue ko eni 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e, 'a e Minisitā *MIA* ke fai hano fakakaukau'i. 'Oku ou tui ko e taha eni ia he fokotu'u 'oku meimei 'ohake ia 'i he ta'u kotoa pē 'i he 'aho 'oku fai.

Fokotu'u ke tokoni'i Pule'anga kau ako taautaha 'i muli

Ko e fokotu'u hoko ko e fokotu'u ke tokoni'i 'e he Pule'angá 'a e kau ako *private* 'i muli. Ko e fokotu'u ko eni Sea na'e 'omai 'i he ta'u kuo 'osi toe 'omai pē he ta'u ni. 'Oku 'i ai e taimi ko ē, ko e taimi ko eni na'e fai ai ko ē 'a e tokoni ki he Kolona na'e hanga 'e he Minisitā Ako 'o ki'i 'o fakalahi ange 'a e tokoni ko ē na'e fai ki he kau *private*, manatu'i ko e fānau ko eni ko e tokoni atu pē mei heni, pea mo e ngaahi fāmili 'i muli, 'amusia 'a e kau 'alu sikolasipi ia 'oku ma'u 'enau sēniti pau, ko e ki'i fānau ko eni ka faingatāmaki e ongo mātu'a heni mo e ngaahi fāmili 'i muli ko e mālō pē ma'u e me'atokoni ki he kai. Pea ko e fokotu'u mai ia ke 'ai mu'a ha fo'i tokoni tau pehē ko ha pa'anga 'Amelika 'e 1000 ki he tokotaha kotoa pē mei Tonga ni 'oku 'alu 'o ako muli 'i he ngaahi 'Univēsiti ke tokoni ki he 'enau ki'i sēniti faka'aho ki he ngaahi fāmili, pea mo e ngaahi fāmili ko ē 'oku nau fakapa'anga 'a e ako. He ko e taimi ko ē 'oku nau foki mai ai, nau 'aonga tatau pē mo e fānau ko ē 'oku sikolasipi ki he fonua, pē ko e *private sector* 'oku nau ōmai 'o ngāue ai.

Ko e fokotu'u hokó Sea ko e ngaahi *reserve* ko eni 'api tukupau, ko e fokotu'u ko eni ke 'oku mahino pē foki e taimi ko ē 'oku fai ai e momoi 'o ha 'api, 'oku foaki kakato ia 'a e totonu ia e *land*, 'Eiki Minisitā Fonua pea mo e kau ngāue ki he 'Eiki Minisitā Fonua, pea ko e vahevahe 'o e ma'u 'o e ngaahi 'api 'oku toe 'i he Minisitā Fonua pē, ka 'oku fa'a 'i ai 'enau fa'a to'o e fanga ki'i *reserve* pē 'i he 'ū konga 'api, pea ko e kole mai pē ia heni neongo 'oku mahino pē 'oku luva mai e totonu 'a e tokotaha ko ē 'oku ha'ana 'a e 'api, kae *consider* pē mu'a fanga ki'i *reserve* ke mu'omu'a pē 'a e ngaahi fāmili, pē ko e kakai 'o e kolo. Hou'eiki ko e ki'i meimei ko e fakamā'opo'opo makehe ia 'a e ngaahi fiema'u ko ē mei he 2019.

Ngaahi pole 'ohake he 'a'ahi Fale Alea 2020

Ko e 2020 Sea ko e 'uluaki pē ko e pole, pea 'oku ou tui au 'e laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā Ako ia ki heni ke ngāue'aki mu'a 'a e ngaahi *GPS*, ki he ako laukonga, ki he ako laukonga he kuo mahino 'i he taimi ni ia 'oku 'i ai e fānau ia 'oku, ko e a'u ko eni ki he kalasi 6 'alu 'o *form I* te'ekiai ke nau lava nautolu 'o laukonga. Pea ko e tokanga ia ko eni na'a lava 'o fakafaingamālie 'e he 'Eiki Minisitā Ako mo e Potungāue Ako 'a e ngaahi loki ko ē 'i he *GPS* ke nau ō fai ai 'enau laukonga he 'oku maau ai e tēpile, maau ai mo e naunau ki he ako, kau ai e palakipoe mo e me'a ko ia, 'oku faka'atā pē ia 'e he Minisitā Ako mo ene potungāue 'a e pōako 'a e motu'a ni pea mo e vāhenga ke fai he ngaahi *GPS*. Pea 'oku ou tui au 'oku 'ikai ko

ha kole eni ia 'e faingata'a kia kinautolu ke nau faka'atā pē he 'e tokoni ia ki he ako 'a e fānau 'i he kaha'u.

Kole ke ui 'a Mapelu mo e Lau mo Fualu ko e ongo kolo makehe mei Kahoua

Ko e fokotu'u hono hokó, ko e, 'oku 'i ai 'emau ki'i kolo 'e 2 Sea, 'uluaki ko Mapelu mo e Loto, pē ko Mapelu mo e Lau, 'oku tu'u ia 'i he tafa'aki Matangiake mai ki heni, pea meimei hanga hake pē 'a Mapelu ki he ki'i kau nofo 'oku ui ko Fualu, 'oku 'ange 'ange e tokolahi 'a Mapelu he tokolahi 'a Fualu, ko e fakamatala ko ē 'oku ou ma'u ko Fualu na'a nau hanga 'enautolu 'o lau 'enau kau nofo fo'ou ko eni pea mo vahe pē foki e kong'a'api neongo 'oku ki'i vahavaha 'enau nofo he ko e vahe fo'ou, ka 'oku nau toko 165 nautolu ia, ko e kolé ia te u tuku pē ki he 'Eiki Minisitā Fonua mo 'ene kau ngāue ke toki me'a ki ai pē 'e lava 'o ui nautolu ko e ...

<005>

Taimi: 1144-1149

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... Fualu pea mo Mapelu. Ko e ongo kolo kehe ia 'e ua pē ko e hā e ngaahi me'a 'oku fiema'u *criteria* pē ko e hā e makatu'unga 'e lava ia ha kau nofo 'o ui kinautolu ko e kolo he 'oku 'ikai foki ke kolo. 'A ia ko e 'osi pē 'a Lomaiviti ia pea Kahoua ia. 'A ia ko e kau nofo ia 'i loto ko ia pē te nau kau ki Lomaiviti pē te nau kau ki Kahoua ka 'oku nau 'osi ongo'i pē 'oku nau tokolahi fe'unga pea pēhē pē mo e kau nofo ko ē 'i Mapelu.

Ko e fokotu'u hoko Sea ko e fokotu'u pē pea ko e me'a ia 'a e kau 'ū ma'u 'api pea mo e Pule'anga mahalo 'oku 'i ai pē 'a e kau nofo 'i he ngaahi kolo te'eki ai ke lesisita honau 'api ka na'e fai pē feinga ki ai.

Fakamālō'ia fokotu'u foomu 1 & 2 'i Fatai

Ko e fokotu'u hono hoko Sea ko e fokotu'u ia ko e fakamālō pē ia 'a Fatai ki he lava ko eni ke fakakakato 'a e Potungāue Ako 'a e *form 1* mo e *form 2* 'i Fatai 'o hangē ko e me'a na'a ku lave ki a 'anenai kau ai e ngaahi 'apiako 'e nima ko eni na'e lava 'o fokotu'u ai 'a e *kindy* 'a e ako tokamu'a.

Fokotu'u 'oua toe fakamaau'i kinautolu ma'u mo e faito'o konatapu kae 'ave hangatonu pē ki 'api popula

Ko e fokotu'u hoko Sea ko e fokotu'u mai pē 'e lava he Fale Alea 'o fa'u ha fa'ahinga lao. Ko e ma'u pē ko ē mo e 'aisi pea hangatonu pē ia ki 'api pōpula 'oua toe hopo ia mo e fakahela. Sea ko e 'uhinga e fokotu'u ia ko eni ko e fu'u tōtu'a ko ē 'a e palopalema'ia ko ē 'a e ngaahi kolo. Sea 'oku 'i ai e ki'i kau tama ia 'oku fa'a faka'ilo ia 'o mo'ua 'ohovale pē ha uike ia. 'A ia 'oku mahino 'aupito 'aupito pē 'enau fai 'enautolu 'a e tila pea 'oku fai pē honau 'api pea 'oku 'ikai ke fufuu'i ia pea 'oku puke he kau polisi 'o 'ave 'osi pē uike ia 'e 3 pē uike 'e 4 toe 'asi ange e tokotaha ia ko 'i hono 'api 'i he kolo ko ē 'oku nofo ai 'o toe fai pē 'a e fō'i ngāue tatau. Ko e 'eke atu talamai 'oku fakatatali ki he hopo. Ko e lolotonga ko ē fakatatali ko ia Sea kei fai pē fo'i me'a tatau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia, ka ko e 'uhinga ia e fokotu'u mai ko eni Sea ke 'ave 'o loka 'oua 'e toe tukuange mai pea 'oku ou 'ilo pē 'e au 'oku mea'i pē ia he Minisitā Lao pea 'oku 'i ai 'ene fokotu'utu'u ki ai pea 'oku ou fakafeta'i he lao ko ia 'oku

‘amanaki ke toki fakahū mai ko eni, he ko hono mo’oni kuo ongo’i pōpula, mole ‘aupito ‘a e tau’atāina ‘a e kakai he kolo ‘i he fānau ko eni ‘oku ma’u kovia kinautolu ‘e he faito’o konatapu pea mo e tila ‘aisi.

Na’e ‘i ai pē ki’i tokanga Sea ki he sivi ko ē malini e ‘ū vaka fefononga’aki mahalo na’e ‘i ai pē ki’i me’a ‘i he ‘Onemato na’e ki’i mate misini ‘i he vaha’a ‘o eni mo ‘Eua pea tuku pē ia ki he Minisitā ko ē ‘oku ‘a’ana e malini ke fai ha sio ki ai ka ko u ‘ilo ko e me’a ko eni na’e *around* ia he *social media* pea na’e ‘osi fai pē ‘a e ngāue ki ai ‘a e potungāue ko eni.

Sea ‘oku ‘i ai e ki’i nō ‘oku pēseti ‘e 1 ko e fo’i kole ‘e tolu hoko ko eni ‘oku ‘i ai e nō pēseti ‘e 1 ‘a e Potungāue Pa’anga. ‘A ia ko e fakakaukau foki ke nō pēseti ‘e 1 ko eni ke tokoni ki he nō ko eni ‘a e kakai fefine ‘oku *earmark* ‘e he kakai fefine ‘ata’atā pē ke tokoni kiate kinautolu pea fakasi’isi’i ‘enau o ‘o nō he ngaahi nō ko ē ‘oku pēseti ‘e lahi ‘aupito. Ko e taha he nō ko eni ko e fakakulupu kapau ko e toko 10 pē lahi hake ‘i he toko 10. Ko e vāhenga e motu’a ni ‘oku ‘i ai e fanga ki’i kolo ia ‘oku iiki ange pea ko e kole ‘uluaki leva eni ki he nō ko ia na’a lava ‘o *minimum* ‘o holo mei he 10 ki he toko 5 ke lava pē he ki’i kulupu ‘o toko 5 ‘o nau o ‘o fakahoko ‘a e kole nō ko eni.

Ngaahi kole fekau’aki mo e nō peseti 1 Pule’anga ma’a e kakai fefine

Ko e kole hono ua ko e nō foki ko eni pēseti ‘e 1 ko eni ko e kakai fefine ‘ata’atā pē ia mo ‘enau fakalalaka pea tapu ai ke nō ha taha ia ‘oku ngāue ‘uhinga pē eni ia ki he si’i kau fefine ko ē ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘o ma’u ha’anau ma’u’anga pa’anga kae lava ‘o nō ke tokoni kia kinautolu he fanga ki’i feinga fakakomēsiale mo e feinga faka’api ‘oku nau fakahoko.

Ko e kole leva hono ua na’a lava ‘o fakalele pē fo’i *scene* tatau fo’i polokalama tatau kae ‘e ma’u pē ki he kau toutai pea ‘oku ou ‘ilo Sea ko e ‘omi pē fo’i kole ko eni ‘e toe fakakaukau mai mo e kau ngoue ke ‘ai ha’anau me’a pehē ‘anautolu kae ‘ikai ke toe fie ‘alu ha taha ia ‘o nō he *TDB* te nau foki kotoa mai ki he Potungāue Pa’anga ke fakahoko ‘a e ngaahi kole ko eni.

Pea ko e kole faka’osi leva ki he nō pēseti ‘e 1. Ko e kole mai ke toe ki’i taha hake e sēniti. Ko e vāhenga ‘e taha mahalo ‘oku 6 mano ‘apē. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ki’i nō ki he pisinisi, pea ‘oku ‘i ai mo e nō ki he ngaahi fiema’u kehe pē, pea ko e fakakaukau he taimi ‘e taha ‘oku ou tui mahalo ko e Potungāue Pa’anga mahalo ko ha 1 miliona ‘oku nau *earmark* ki he fo’i *scheme* ko eni fo’i polokalama nō ko eni ka ko e kole mai ki’i tahataha hake na’a lava ‘o a’u e ki’i vāhenga ‘o 1 kilu pē 2 kilu ‘a e vāhenga ‘e taha kae lava ‘o fakalato e ngaahi fiema’u kotoa e kakai fefine ‘o hangē ko ‘eku lave ‘anenai Sea ‘oku ki’i *more enterprise* ...

<007>

Taimi: 1149-1154

‘Eiki Minisitā MEIDECC : ... ange foki. ‘Oku ki’i mohu fakakaukau mo mohu faiva ange ‘a e kakai fefine hono fakakaukau’i ‘etau nofó, mo e fanga ki’i me’a ko ē ‘e ma’u ai ‘enau mo’ui, pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kolé.

Fehu’ia tu’unga ‘i ai talanoa ki he mīsini taialasisi

Ko e fokotu’u hokó Sea te u tuku pē ‘e au ki he Minisitā Mo’ui ke ne toki *update* mai e tu’unga

ko ē na'e 'i ai e feinga ki he misini *dialysis* ko e kole pē ia ki he misini *dialysis*. Ko e kole hokó Sea na'e 'omai pē ia he ta'u kuo 'osí pea 'oku pehē pē ia mo e ngaahi ta'u ko ia kimu'a 'a e kehekehe ko ē e vāhenga fakapule fakavahé mo e vāhenga faka-*consituency* Fale Alea fili Fale Aleá. Ka ko u tui 'oku tonu pē ke fai ha sio ki ai 'a e *MIA* ki he ko e, ki he tu'unga ko ení he 'oku fehope'aki foki, pea ko e taimi ni'ihí 'oku ki'i tō kehekehe ai 'a e fai fatongia ka ko e siliní foki hono fakaiviá 'oku tuku ia he vāhenga fili Fale Aleá, ka 'oku ai pē mo e ngaahi fatongia fakapule fakavahe. Ka 'oku ai 'a e ngaahi vāhenga 'oku monū'ia 'oku *fall in* 'oku tō loto lelei pē 'a e ngaahi vāhenga pule fakavahe he vāhenga filí. Kau e vāhenga ia e motu'á ni ia Sea he makongokonga holó. Mau pule fakavahe kimaotolu ki Kolomotu'a ka mau Tongatapu 6. 'Oku ai mo e pule fakavahe Houma Nukunukú 'oku ai e konga 'i 5, 'oku ai e konga 'i 6 'oku pehē pē mo 7. 'Oku 'i ai e konga 'i 7 'oku 'i ai e konga 'i 6. Ko e kole mai pē eni ia ke fai mu'a ha sio na'a lava 'o vahevahe ke tatau pē ke tō loto pē 'a e ngaahi vāhenga pule fakavahé 'i he vāhenga fili Fale Aleá.

Kole ke holoki hifo pole 30 kekeleke ke 15 pē 20 kae lava tofuhia kakai he kekeleke

Ko e kole hokó Sea 'oku ai 'a e ngaahi kolo homau vāhengá 'oku 'osi tu'u e vahé ia, ko e takatakai ko ē he 'ū 'api tukuhaútukuhau 'e he'ikai ke toe vahe ha taha ma'u kekeleke ia he tu'unga ko iá 'i he ngaahi 'api tukuhaú ko ē 'o e tafatafa'aki 'o e koló. Pea ko e kolé leva ia 'oku pehé ni. Fēfē ke holoki hifo, ke 'ai ha lao ke ne holoki hifo 'a e *minimum* mei he pole 'e 30 ki he pole pē 'e 15 pē pole 'e 20, kae lava 'o toe ki'i tofitofi iiki ange 'a e vahe hokó ke lava tofuhia. Ko u 'osi 'ilo 'e au ko e fakakaukau ko eni Sea na'e 'osi ai pē 'a e me'a ia ki ai 'a e Minisitā ki he Kelekelé pea te u tuku pē ki ai ko e koloa eni kuo fakaa'u mai 'a e kole ko ení.

Kole ha vāhenga pau ma'a e kau polisi fakakolo

Faka'osí Sea faka'osi 'aupito eni. Ko e kolé, 'ai ha ki'i sēniti ha ki'i vāhenga pau 'a e kau polisi fakakoló. Pea ko e anga eni ia 'o e kolé Sea. 'Ai pē fo'i pē 'e 'ai 'o fakatatau ki he tokolahi 'o e koló. 'Ai ha fo'i tokolahi pau ki he polisi fakakolo 'o ha, 'o e kolo kotoa pē, pea 'ange mo ha'anau, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia eni Sea ke hangē ko tautolú pea mo e kau ngāue fakapule'angá pea mo e kau ngāue 'a e Falé ni ke 'ai *qualification* mo e ngaahi tu'unga fakaa'ko mo e me'a. 'Ai pē ki'i fo'i sēniti pau pē ia, tau pehē taki 50 pē taki 100 'a e toko 1 he uike pē ko e uike 2. Pea 'ange pē fo'i 'inasi ia ko iá ki he koló kae hanga 'e he koló ia 'o filifili 'a e kau tama 'oku nau falala ki ai ke mahino 'a e ngāue 'a e polisi fakakoló 'e fakahoko lelei pē he taimi kotoa pē. Tau feinga pē foki he ki'i seniti ko eni 'oku ma'u he taimí ni, ke fakakakato 'aki 'a e fiema'u ko iá, pea 'oku 'atu foki 'o 'ai 'aki 'enau me'i kava, 'ai 'enau ki'i ipu vai māfana. Ko e vahé Sea 'e 'ikai pē, pea ka vahe he fo'i 'alu atu ko eni e me'a ko 'ene 'osi pē māhina ia 'e 1 māhina 'e 2 'oku nau toe mātuku nautolu kuo 'osi foki e ki'i sēniti ia ko e anga ia 'a e kole faka'osi pea mo e fokotu'u mai pea mei he vāhenga 6. Sea te u toe, mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi pē ia 'a e lipooti 'a e motu'á ni. 'Oku ai pē mo e fanga ki'i me'a kehe ka 'oku ou tui ko e meime'i ko e 'ū fakakaukau mahu'inga ia 'oku fokotu'u mai pea mei he Vāhenga Tongatapu 6. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā 'a e lipooti lelei pea mo e me'a 'oku me'a ki ai e Feitu'una 'a e mahu'inga e lesisita e ngaahi vāhenga filí. Pea ko e taha pē ke fakaa'u atu ki he Feitu'una, ko e ki'i fale 'e 4 ko ena na'e 'ave ki Te'ekiu, ko ia na'e 'ai ke langa 'e he 'Eiki Palēmiá ko e nofo'anga e si'i kau faiako 'i 150 e fakamanatu ho'mou senituli ki'i apiako 'i

Sia'atoutaí. Ko e tu'u 'a e ki'i 'apiako 'i Sia'atoutaí 'oku 'ikai ke si'i 'i ai ha nofo'anga e kau faiakó, ko e si'i mālō pē 'enau lele ange ke fai e fatongia e 'Eiki Minisitā Akó.

Fakatokanga atu pē he 'oku ou fokoutua atu pē he me'a'angá ho vāhengá. Ko hono faka'osí ko u tui ko e kau polisi fakakoló 'Eiki Minisitā MIA 'oku ke *signal* mai. 'Oku tonu ke tokoni e Potungāue Polisi he *issue* ko ē 'enau 'ū teunga ko ē ki he polisi' pea si'i lave ai mo e kau polisi fakakolo. Ko e si'i ngaahi, mālō si'enau ngāue fakasamaletani. Ka ko u tukuatu ki loto Falé na ke fai mai ha me'a. Me'a mai Tongatapu Fika 4 pea hoko mai leva 'a e 'Eiki Minisitā e MIA pea 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tui/poupou lahi ke mǎpule'i e mitia fakasosiale koe'uhi ko e maumau'anga nofo fāmili

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he houá ni...

<008>

Taimi: 1154-1159

Mateni Tapueluelu: ... pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea te u feinga pē ke nounou ko hono 'uhinga ko e lisi 'etau 'asenita 'oku poupou atu e motu'a ni ke tau feinga'i ke fakavavevave. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga 'oku ou fie fakamālō ai ki he 'Eiki Fakafofonga ka ko e 'Eiki Minisitā 'o e vāhenga ko eni 'o kamata pē Sea ko u kole pē ke u kamata atu 'i he fo'i lao ko ia 'e, tokoni mai 'a e kau ngāue 'a ē ko ē ke fekau'aki pea mo e fetu'utaki he 'initāneti pea mo e ngaahi Feisipuka. 'Oku kau e motu'a ni Sea 'i he tui mo e poupou lahi ki ha fokotu'u pehē 'o, na'e kamata mai pē 'emau tokanga ki ai he taimi ne mau to'o fatongia ai Sea ka 'oku mau tui kuo lele mu'a hono ngāue'aki e tekinolosia ko eni muimui atu e laó mo hono feinga ke fakamā'opo'opo . Pea ko u poupou lahi 'aupito ki he ngaahi fokotu'u pehē he kuo hoko e me'angāue ko ia ko e 'initāneti pē ko e Feisipuka tautefito 'e 'Eiki Sea mo Hou'eiki ko e maumau'anga lahi ia 'a e nofo 'a e Tongá 'i he 'aho ni. Lahi e femotuhi 'i he vā 'o e, vā 'i he fāmili, vā 'i he siasi ko e ngāue'aki 'o e me'angāue ko eni 'o a'u ki he tu'unga 'Eiki Sea 'o pā'ūsi'i pea mole ai 'a e ngaahi tefito'i me'a 'oku ne hanga 'o fakamatala'i kitautolu ko e kakai Tonga ko e fefaka'apa'apa 'aki. Mole 'aupito Sea kuo a'u 'a e lea ta'etaau ia hūfanga he fakatapú ke hangē pē ia ko e ngaahi lea 'oku ngāue'aki 'e Holiuti 'i he taimi 'oku nau fa'u faiva ai. Pea 'oku 'i ai e tokanga lahi ki heni 'e Sea ko 'ene a'u ko ē 'a e fetu'utaki 'o pehē ke 'alu 'o nōmolo 'oku ne seti ia e *standard* fo'ou e *culture* tokua 'oku nōmolo e lea ta'etaau pea 'oku mole 'aupito ai pea mōlia 'a e me'a ko e faka'apa'apa pea 'oku ou poupou 'e 'Eiki Sea ke fokotu'u mai ha lao pehē. Kapau 'oku pehe'i e kau taki 'o e ongo lou 'olivé ko e toe hā hake ai ha kakai kehe, maumau ha me'angāue 'oku tokoni ki he'etau nofo ka 'oku pā'ūsi'i 'e hoko ia Sea lahi ange 'ene maumau ia 'a'ana he'ene 'aonga pea 'oku mea'i pē ia he Hou'eiki na'e kau e motu'a ni ia hono fokotu'u *shutdown* e Feisipuka ha taimi ko hono 'uhinga pē ko e ngaahi lea ta'etaau na'e fai ki Fale Lahi. Pea na'a ku poupou mālohi ke ta'ofi kae 'oleva ke ako'i hotau kakai ko e me'a ko ia ko e faka'uli 'i ha me'alele pau ke te ako kita ke poto he faka'ulí kae toki 'omai e me'alele ka kita. Ngata eni he tekinolosia Sea ko e poto pē ni'ihí hono lomilomi ko ē telefoni 'atā 'alu pea 'oku mātā e Tonga e ta'au ko ia hono ha'u ta'esiví mo ta'eako'i hotau kāinga ki he nofo fefaka'apa'apa 'aki 'oku kei 'aonga pea ma'olunga ange pē ia he'etau feinga ke takitaha kuku 'ene ki'i mo'oni fakafo'ituitui. Pea 'oku ou poupou fakamālō ki he Fakafofongá 'i hono 'omi e le'o e kakai 'i he tafa'aki ko ia.

Tokanga ki he founa vahevahe nō peseta taha

Ko e ki'i me'a 'e taha Sea ko u fie lave pē ki ai pea ko u kole pē au e tokoni 'a e Pule'anga pea 'oku hā ia 'i he peesi 12, 11 mo e 12 ko e pa'anga nō pēseti 'e 1 Sea mo e anga hono vahevahé 'oku hanga 'e he lipooti ko eni 'o 'omai hono makatu'unga 'a e nō ko eni ki he kakai fefine, Hou'eki hou'eki Fafine fafine pea kae pehē ki he nō ki he ngoue. 'A ia ko e 'inasi ko ē 'a Tongatapu 6 mahalo te u tui pē Sea 'e pehē pea mo e ngaahi vāhengá ko e 17600 pa'anga nō ia ki he ngoue pea 41100 pa'anga nō ia ki he fa'u koloa hangē ko e lālanga mo e tuitui. Ko e kole pē Sea ke 'oku poupoua 'a e polokalama ko eni ka ko e kole pē ke tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e vāhenga e motu'a ni Sea te'eki pē ke tali ha fo'i nō ia 'e taha he nō ko ē talu e 'oatu e tohi fakaongoongolelei mo e hā fua. Pea 'oku kole pē ke tokoni mai ko hono 'uhinga pē ko e vahevahe taau pea 'oku ou poupou atu ki he lipooti ko eni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 4. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Potungāue Fakalotofonua pea toki fai ha tali mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una Sea 'o e Komiti Kakato. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea kae tuku mu'a ke u ...

<009>

Taimi: 1159-1204

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fakakakato atu ha tali ki he me'a na'e me'a ki ai 'a e lipooti ko ia 'a Tongatapu 6. Sea ko e me'a ko ē na'a ku hanga 'o lave'i pea feinga ke 'ilo'i 'a e fiema'u ko ia ke fono 'a e kau 'ofisakolo. Ko e laó Sea 'oku 'i ai e, 'oku 'i he malumalu pē foki 'o e lao 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, pea mo e fai 'a e ngaahi fatongia 'i he kolo. 'Oku ui e fono 'a e Palēmia 'oku tali ia 'e he lao, 'oku kau mo e Minisitā 'i he fonó, ui mo 'ene fono, pea ko e tolú Sea, mo e Nōpele 'i ai pea mo e fono 'a e 'Eiki Nōpele 'o e vahe hono tofi'a, pea ko e hokó ko e pule fakavahe. 'A ia ko e 'ofisakolo 'oku 'ikai ke kau ia 'i he ui ha'ane fono, ka 'oku 'i ai e totonu 'a e 'ofisakolo kapau te na felotoi pea mo e pule fakavahe ke 'ange mu'a e faingamālie koe'uhi ke ne fakahoko pē fono, pea ka 'oku 'i ai pē 'a 'ene totonu ke ne fakahoko 'i he'ene aleapau. Mmanatu'i 'oku 'i he malumalu ia 'o e pule fakavahe 'a e 'ofisakolo, he 'oku fakaongoongo ki he pule fakavahe.

'A ia 'oku ou tui ko e, kapau leva 'e pehē mahalo 'oku ou tui 'e fai pē hano ki'i liliu 'o e lao ia ke 'ai ha fono 'a e 'ofisakolo, ka 'oku ou tui 'oku maama pē ko e 'ofisakolo fakaongoongo ki he pule fakavahe pea kapau te na lelei e 'ofisakolo mo e pule fakavahe, 'o, 'oku ou tui 'e tukuange ha faingamālie ki he 'ofisakolo ke ne fakahoko ha'ane ki'i fono.

Ko e hokó Sea ko e fekau'aki pea mo e, pea mo e 'ai ko ia ke 'osi pē ki'i teemi 'a e tokotaha pea 'ofisakolo pea 'ange, 'osi pē ki'i fo'i teemi, ki'i fo'i, 'ene ki'i fo'i teemi pea 'ave ha ki'i vahe. Ko e tu'utu'uni ko ē 'i he lao he taimi ní kuo pau ke a'u 'o ta'u 'e 15, ka 'ikai a'u 'o ta'u 'e 15, 'oku 'ikai ke ne ngofua ke ne ma'u., S sai kapau leva 'e laumālie lelei e Fale 'Eiki ni, ko e 'uhingá ke tau fokotu'u ia, 'oku ou tui ko hono liliu pē lao pea 'e lava ia, ke si'i fakapale'i nautolu ko ia koe'uhi ke nau si'i 'inasi 'i he koloa pea mo e pa'anga ko ia.

Sea ko e me'a hoko fekau'aki pea mo e kau pule fakavahe ke 'ai ko ia ke fakafoki mai, hangē ko Tongatapu ni, 'ilonga lelei foki ia 'i Tongatapu ni koe'uhí ko e vāhenga fili 'e 10, pea ka

‘omi leva ke nofo ‘a e kau pule fakavahe ‘i loto he vāhenga ‘e 10 ko ia, ‘oku ou tui Sea, ko ‘ene toki napangapangamālie ia, ka ko hono ki’i maumau pē Sea he ‘oku ‘i ai foki e ngaahi fo’i ‘alu ia ko eni he kalafi mo e mape ‘oku ‘alu ia ‘o tofi’i ‘e tofi’i atu ia ‘i Tofoa, ‘o ‘alu ki fē, tofi’i atu ‘a fē ia ‘o ‘alu ‘i fē, ka ‘oku fiema’u foki ke fakaongoongo mai mo e kau pule fakavahe ki he kau Fakafofonga ‘o e ngaahi feitu’u ko ia.

Ko ia Sea ko ‘eku pou pou atu pē ia, pea ko e kau polisi kolo ko e mo’oni ko ‘emau ki’i fakaivia pē, ka ko e Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ko ia ki he polisi koló ‘oku nau ‘ange ‘a e vahe ki ai Sea. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i lipooti noounou pē mei he motu’a ni ‘i he tafa’aki ko iá. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Hou’eiki ‘oku ou lave’i pē ‘oku kei toe pē lipooti, ka tau mālōlō ai ka tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke toloi e Fale ki he 2.

(Toloi e Fale ki he 2pm)

<005>

Taimi: 1359-1404

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga*)

<007>

Taimi: 1404-1409

Sea Kōmiti Komiti Kakato: ... Hou’eiki mālō ho’omou laumālie pea ‘oku ou kole ke u hūfanga atu ai pē he tataki ‘o e tala fakatapu kakato na’e fai he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, talitali lelei e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki fakakātoa ‘o e Fale ni. Ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘i ai ha me’a ‘oku toe fie me’a ki ai.

Fokotu’u mei Sia’atoutai ‘oua ngāue’aki faifekau ‘o Tofoa ke tokanga’i Falemahaki

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea tapu ki he Sea pea ‘oku ou fakatapu ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘oku ou fakamolemole lahi atu ko u lele ‘anenai ko u manatu’i hake ‘a e fokotu’u ‘oku ou ‘ilo ko e fokotu’u mahu’inga eni ia. Ko e fokotu’u ia mei he kolisi ko Sia’atoutai ko e fokotu’u ia ki he Pule’anga ko ‘enau faka’amu ‘ikai ke u fu’u lave’i lelei Sea pe ko e me’a kau eni ki he Pule’anga pē ko e me’a ia ki he siasi ka ‘oku sai ‘oku ke me’a pē heni koe’uhí ko ho’o fatongia he siasi.

Ko e fokotu’u mai ia ke ‘oua mu’a ‘e ‘ai ‘a e faifekau ko ē ‘a Tofoa ke ne tokanga’i ‘a e falemahaki kae ‘ai ha faifekau makehe ‘a falemahaki, he ko e ‘uhinga eni Sea. ‘Oku tau ‘ai pea ‘oku fakapa’anga he Pule’anga ‘a e faifekau makehe ma’a e ‘api ko Hu’atolitolu ‘i he ‘uhinga ko e kakai ‘oku nau fiema’u tokoni pea ko e faingamālie ia ke lava ‘o tokoni fakafaifekau mo

fakalotu ai 'a e kau faifekau ko eni ki he 'ulungaanga 'o 'etau fānau 'oku nau hē atu ki he 'api ni. 'I he taimi tatau ko e fokotu'u ko eni ko e fokotu'u eni he tokotaha na'e 'osi 'i Tofoa pea 'oku ne 'ilo ko 'ene *experience* ko ē 'i falemahaki na'a ne fakahoko mai eni.

Ko e taimi ko ē 'oku te faingata'a'ia ai pea te puke lahi pea te tokoto falemahaki ko e taimi ia 'oku mahu'inga taha ia kia kita 'a e faifekau pea mo e lotu kuo fai ma'ata tautautefito pea kapau 'e a'u ki ha tu'unga fakaikuiku ke mole e mo'ui 'oku toe makehe ange 'a e mahu'inga 'o e tokotaha faifekau ki hono fakatautau 'o 'ene fononga ki he fononga ko ē 'oku fakahoko. Pea ko hono e 'uhinga ia Sea ko u toe tu'u hake ai ko u manatu'i ke fakahoko atu mu'a 'ikai ke fu'u lave'i hangē ko 'eku lave 'anenai, motu'a ni mahalo pē 'e ngāue fakataha 'a e Pule'anga ki ai pea mo e siasi, pea ka 'oku ou tui ko e fokotu'u mahu'inga eni mo 'ave ki ai ha tokotaha pē ia hangē ha *specialist* 'oku 'osi ako makehe ki he tu'unga ko ē faingata'a'ia 'i falemahaki. Pea ko e 'uhinga ko 'ete 'alu ko ē ki falemahaki te te tokoto ka 'oku ta'epau pē te te toe sai mai pe te te folau ai pē kita, pea ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'u. Ka ko 'eku fokotu'u atu hake pē au Sea ke fakalahi atu mu'a 'a e ngaahi fokotu'u ko eni pea mei Tongatapu 6 mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ko e fehikitaki ki he falemahaki 'oku 'i he 'Eiki Palesitani pē ia 'oku mea'i pē ia he Feitu'una 'ikai ko ha fakafofonga pālōti he taimi 'oku ou ui ai he fehikitaki. 'Oku kau ai mo e faifekau ki he falemahaki ka ko e kongā fekau'aki pea mo e, ... 'oku 'i he Pule'anga pē ia ka 'oku 'ikai ke lava he motu'a ni ke tali kakato atu makatu'unga ai ko e Konisitūtone 'a e siasi mo e konifelenisi. 'Oku 'i he 'Eiki Palēmia pē ia kapau 'oku 'i ai ha'ane laumālie lelei ke si'i ngāue fakasamaletane ko eni ka 'oku mo'oni 'aupito ko e taimi 'o e faingata'a 'oku fiema'u 'a e feau lotu ha me'a ke fakanonga he anga 'o e hala fononga pea 'oku 'aonga 'aupito e lotu hangē ko e ngaahi va'a 'oku mea'i he 'Eiki Minisiā Mo'ui mālōlō mo e 'Eiki Minisitā lolotonga 'o Tonga mahu'inga ma'u pē *counselling* pea mo e tafa'aki fakasaikolisi feinga ke fakanonga pea toki tokoni e *medication* 'a hono toe pea toki ma'u ki langi 'a hono toe kotoa. Ko e me'a fekau'aki mo e ...

Lord Tu'iha'angana: Tokoni atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui mahalo 'e totongi mei Tu'atākilangi 'emau faifekau me'a mai 'Eiki Nōpele.

Fokotu'u ke ngāue'aki Faifekau Fale Alea ke fakafatongia 'aki ngāue ki he Falemahaki Vaiola

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Komiti Kakato fakamālō pē ki he Fakafofonga he 'omai e me'a mahu'inga foki eni 'oku 'omai ohake he Fakafofonga Sea he fekau'aki ko eni pea mo e, mo ha faifekau ka 'oku hangē 'oku fokotu'u mai 'oku 'uhinga pē foki eni ia mei he Siasi Uēsiliana ka ko e kau mahaki foki ia ko e, mei he ngaahi fungavaka kehekehe, ka ko ena pē mahalo 'oku ke 'osi me'a mai toki fai ha feme'a'aki ki ai.

Ko e ki'i fokotu'u pē ia 'a e motu'a ni ia hangē pē foki ko ē Feitu'una Sea 'oku hangē mahalo kiate au he vahevahe ko e faifekau koe 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'A ia ko hono tonu ke ke fai ma'u pē 'e koe 'etau lotu he uike kotoa pē ka ko hono eni foki 'uhinga ia 'oku toe vahevahe mai pē ia ki he kau Fakafofonga. Na'a 'oku tonu ke kamata he Feitu'una tau kaungā'api ko ē Minisitā Mo'ui ē ke ke ki'i taimi ko ē...

<007>

Taimi: 1409-1414

Lord Tu'ihā'angana: ... 'ikai ke tau ngāue atu ai pea ke toki vave atu leva 'o fai ha ki'i tokoni fakalaumālie hotau kaungā'apí. Ko 'eku fokotu'u atu pē ia ke, ka ko ena ko e saí ke toki feme'a'aki e Feitu'una mo e 'Eiki Palesiteni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Tokoni Sea e Fale Aleá he toka'í ka ko e ngāue 'oku fokotu'u mei he Feitu'una manatu'i pē 'etau Konisitūtoné he'ikai ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha ki ha taha 'i he Pule'anga Tongá kae 'oua 'oku 'i ai ha'ane ki'i me'a, makatu'unga ai e ngāue fekau'akí. Ko u tui 'oku tali lelei au ia kapau ko e anga ē fokotu'u 'a e Tokoni Seá te u lotu lotu ai pē au ia he ta'u ni. Tali lelei pē ka ko e tu'utu'uni e Falé ia 'oku 'i he 'Eiki Sea e Fale Aleá hono vahe 'o e ngaahi ouau ma'u'anga kelesi. 'Eiki Palēmia ko koe 'oku 'i ai e kī. Me'a mai.

Tokanga ke toki alea'i 'isiu ki ha faifekau ki he falemahaki mo e Palesiteni Siasi

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakató. Taha eni e fokotu'u lelei mo'oni 'oku tau fanongo ki ai ko e tokanga'i 'etau mātu'a ko ia kuo lava mai ki falemahakí, tokanga'i honau laumālié he teuteu ko ia na'a hoko ha faingata'a he ko e taimi faingata'á ko e taimi ia 'oku te faka'amu ke pau 'ete ki'i fo'i tafa'aki ko iá. Ko u manatu'i pē Sea ngali fakatu'a e ki'i talanoa 'oku ou faí. Mahalo 'oku ke mea'i pē nau ki'i lele atu foki ki Siaina. Lolotonga 'emau ki'i kaka he taimi ko ē nau kei 'atita aí. Kaka ko ē 'o sio he *Great Wall* tā ko ē 'oku ki'i manifi e 'eá 'i 'olungá. 'I ai e ki'i faingata'a ne hoko ta'e'amanekina, na'e iku foki 'o 'omai au ki *Hong Kong*. Pea ko e fo'i taimi ko iá hangehangē ko ē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. 'Oku te, ko e fo'i ofi ko ia ki he 'Otuá 'i he ngaahi 'aho ko iá ko e ofi atu. Neongo pē 'oku hangē ko eni taimi ko eni 'oku te ki'i mo'ui lelei ko ení 'oku fa'a ngalo he taimi 'e ni'ihi, ka ko e fo'i taimi ko iá. Ko e taimi ko ia na'a nau hū atu ki he, ko u ha'u foki 'oku kei 'ai pē me'á 'omai pē foki he *ambulance* 'omai he vakapuná 'omai. Tau pē ko ē ki lalo 'i *Hong Kong* mei, ko u ha'u foki mei *Beijing*. Pehē atú heka ki he *ambulance* tuku'i atu ki falemahaki. Pea ko e teke ko ē he falemahakí 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e falemahaki fē eni 'oku 'ai ke 'ave ki aí. Vakai hake ko 'eku tokoto ko ē 'o fo'ofohake foki 'oku 'ikai ke fu'u loko tau lelei e manavá. Fakasio hake 'oku 'asi e fu'u kolosí he holisí. Ko u pehē 'oiaue tā 'oku lotu pē fonua ko ení, ko e me'á foki ko e fonua Komiunisi. Tā ko ē ko e falemahaki ia e Katoliká 'a e me'á, ka ko e kau, ko e ki'i kulupu 'e taha mahalo ko e Maliá mahalo pē ko e, ko ia na'a nau 'omai au ki aí. Pea ko e taimi ko ia na'e 'ai ko ē ke 'ave au ke fai hoku tafá tapu mo Hou'eiki, 'oku ha'u leva e ki'i neesi 'e taha pehē 'e au ko e ki'i neesi pulé ia, tā ko ē ko e *sister* ia ko ē 'oku me'á 'o e kau, 'o e fo'i 'o e kau taupo'ouú ko e ha'u ke fai 'ema lotu. Pea ne talamai ko koe ko e fo'i mahaki koe mahaki koe 'oku faingata'a taha ko ia he 'aho ko ení, 'a ia ko koe 'oku mau o mai 'o lotu ki aí pea 'oku ou ha'u ke fai ha'ata lotu kae toki toho koe he 'ave ki he loki tafá. Pea kuo pehē mai ia, 'oku ke kalisitiane? Ko u fā hifo 'o ma'u 'eku Tohitapú 'i lalo 'o to'o hake, 'io sio ko 'eku Tohitapú ē ko e tama ko e motu'a kalisitiane au, ha'u mei he ki'i fonua ko Tonga, ko e 'alu e fakamatalá ko e me'a eni 'oku mau pea talamai ia 'e ia saí pē ia tatau ai pē ia pē ko e kalisitiane koe pē 'ikai te mau lotu pē mautolu ma'au he 'ahó ni 'i he me'á. Kae kehe ko e ki'i, fu'u lōloa e talanoá ka 'oku ou fakakaukau pē pē na'e pehē 'etau, hotau falemahakí ni he ko e fu'u fonua kalisitiane tautolu. Ka ko e ki'i *experience* ia na'a ku a'u ki ai...

<008>

Taimi: 1414-1419

'Eiki Palēmia: ... kai kehe mahalo ko e me'a ko eni 'e toki fai pē ha ki'i pōpōtalanoa ia pea mo e pea mo e 'Eiki Palesiteni pē ko e hā e me'a 'e iku ki ai 'a e fa'ahinga me'a ko eni he 'oku

‘i ai foki e ki’i tama ‘e taha hangē ko e, ke me’a mai foki ‘oku ‘ikai ke ‘oku pau pē ke tau tokanga’i e ki’i konga ko ia fakasēniti. Ka ‘oku toe ‘i ai foki e lau ko ia ‘a Pita ‘oua te tau tokanga ki ha pa’anga ‘uli mo e me’a pehē he ē ka tau tokanga ke fai e fatongia, pea ko ia ‘e tuku atu pē ‘e fai pē ki’i pōpōtalanoa ki he me’a ko eni. Mālō Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia pea ‘oku ‘i he Feitu’una e Pilīsone ‘oku ‘i ai e Faifekau faifekau ki ai. Pea ‘oku ‘i he Tama Tu’i mo e Kapinetí e Faifekau faka-Tu’i. ‘Eiki Minisitā ... Pa’anga me’a mai kae faka’osi mai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ko u lave’i pē ‘oku tokanga mai tūkunga fakalotu 'ene potungāue mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito Sea. Tapu pea mo e Feitu’una Sea kae 'uma'ā e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale 'Eiki kae 'atā kiate au ke fakahoko atu ha tākaki ki he ngaahi feme’a’akí. ‘Uluaki pē ko e tu’unga ko ia e Faifekau ko e Falemahaki Vaiola foki ‘oku tokangaekina ia he Faifekau mei Tofoa pea mo Havelu ‘o e Siasi Uēsilianá pea na’e ‘osi fakahoko mai pē ‘a e kole ko eni kiate au pea fai e tālāngā ki ai pea mo e CEO. Pea fakahoko ‘e he CEO ‘a e talanoa ki he siasí fekau’aki mo e kaveinga mahu’inga ko eni ko e ‘uhinga ko hono mafatukitukí toe tākaki atu ki he to’o fatongia ‘a e ongo Faifekau ko eni kae fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá ‘e hoko atu e sio ki he kaveinga ko ia.

Mahu’inga ke mape’i ha ngāue he kaha’u ma’a e fānau

Ko e ua pē ko e poupu lahi ‘a e finemotu’a ni ‘Eiki Sea ki he ‘omai ko ia he Fakafofongá e kaveinga ko ē ko ē ki he *student loan* pē ko e nō ko ia 'a kinautolu te nau ako ‘i he ngaahi ‘ako’anga ma’olunga ‘univēsiti pē ko e teknikale ‘i Tonga ni mo tu’apule’angá ka ko e fakakaukau pē ‘a e finemotu’a ni ko hono ‘uhinga he ‘e ‘osi ange ‘a hono ako’i ko eni ‘a e kakai tokolahi ‘e malava ke a’usia ‘oku ‘i ai foki 'ene taumu’a ki he fo’i fāmili kotoa pē ke ‘i ai e tokotaha mei ai ‘oku ma’u ha tipiloma pē ko ha ako ‘oku toe ma’olunga ange. Ka ko Tonga ni fakalukufua ‘oku meimei ‘i he toko 20000 e ngaahi fāmili pea ‘i he tu’u ko ē ki he kaha’u ko u tui pē he ‘ikai ke fu’u loko lava ‘o malava ‘o nau ngāue ‘i Tonga ni ‘a e fo’i *highly competent workforce international standard* ko eni ka ‘oku lelei ‘aupito ke tau hanga ‘o mape’i ‘i hano mape ki he kaha’u ha māketi ‘i he *region* kae 'uma'ā e fakamāmani lahi te tau lava ‘o fakangāue’i ai ‘etau fānau ‘i he kaha’u pea ko e fo’i kaveinga mahu’inga ‘aupito ia.

Toloi ngāue ki he misini taialasisi koe’uhi ko e KOVITI

Sea te u lave faka’osi atu pē ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e *dialysis* pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Palēmia ko e taha eni e kaveinga mahu’inga ‘aupito ki he Pule’anga ko ‘eni kae 'uma'ā foki e ngaahi ngāue na’e leleaki’i mai ‘i he ‘Eiki Minisitā Mālōlō fekau’aki mo e *dialysis*. ‘Oku lolotonga fai ‘a e fengāue’aki mo e *Semmani Foundation* ‘i Utah, United States pea ko e palani ko ē ‘i Sanuali ‘o e ta’u ni na’e tuku atu ki he Pule’angá te nau ō mai ki Tonga ni pea fakahoko e *trial* ‘a ia na’e ‘amanaki ke fakahoko ia ‘i ‘Epeleli ‘o e ta’u ni na’e kau ai hono *renovation* mo hono siofi ‘a e fakalelei kae 'uma'ā ‘a e tu’unga ‘o e vaí pē ko e *water system* ‘o e fale ko eni ‘a e Tonga Medical Association na’e ‘ai ke fakahoko ai ‘a e *trial* ko eni ka ko hono ‘uhinga ‘Eiki Sea ko e tu’unga ko ia ‘o e KOVITI-19 ‘oku toloi kātōa e ngāue ki he *dialysis* kae ‘oleva kuo tau sio ki ha kaha’u ‘oku toe malu ange ke hoko atu e ngāue ko ia. Ko ia pē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Poupou ke fakakaukau Pule'anga faitokonia ako fānau ako mo 'enau totongi ako

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea. Sea ko u fakamālō pē ki he lipooti 'a e Fakafofonga ko eni 'oku lahi 'aupito e ngaahi me'a fokotu'u mahu'inga ke, ko e me'a pē ki he to'utupu ko u faka'amu pē 'oku, na' a lava pē ke fakakaukau'i pē he Pule'anga he koe'uhí he kuo mahino 'a e 'ū vāhenga filí. Ka ko u tui ko e me'a ke fai he 'etau Minisitā ...

<009>

Taimi: 1419-1424

Lord Tu'ivakanō: ... *MIA*, neongo 'oku 'ikai ke 'i heni mahalo na'a 'oku 'osi folau ia ki Tonga mama'o. Ka ko e taha eni 'a e potungāue 'oku mahu'inga koe'uhí ke nau fokotu'utu'u pē toe faka'ai'ai 'a e ngaahi polokalama ma'a e to'utupú he 'oku ou, mahino na'u 'i he va'a ko eni pea na'e kamata mai na'a mau fokotu'u 'a e konga e *Youth National Congress* ka koe'uhí ko e palopalema 'oku hoko 'i he fonua fekau'aki pea mo e faito'o konatapú, mo e ngaahi me'a kehekehe 'oku mahu'inga ke fai ha ngāue ma'a e to'utupu, kapau 'oku fakafaingofua'i 'e he ngaahi vāhenga filí he taimi ni ke takitaha, 'o toki fokotu'utu'u 'a e polokalama ka nau *under* mai ki he, kapau 'oku kei lele 'a e *National Congress*, ka ke fokotu'utu'u 'e he *MIA* ha fa'ahinga polokalama. 'Oku ou tui 'e tokoni lahi ki he ngaahi palopalema 'oku hoko pea te ne hanga pē ia 'oku, 'e lava ke nau fengāue'aki mo e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, tau fakatātā pē heni hangē ko e Potungāue Polisi, he 'oku lava ke nau fokotu'utu'u e ngaahi polokalama pea 'omai e fānau ke nau 'ilo'i, nau feohi mo e potungāue ko eni he ko e potungāue eni 'oku ne tauhi e melino, pea 'oku lava ai pē ke toe faka'ai'ai 'a e to'utupú ke nau manako ki he fa'ahinga ngāue ko eni, pea 'oku 'osi ange 'aho 'oku 'i ai e fa'ahinga te nau *apply* ke nau hoko ko e kau polisi, mo e ngaahi, mo e ngaahi ngāue kehekehe pē, ka 'oku ou tui ko e me'a 'a e potungāue ke fai hano fokotu'utu'u kae 'oua 'e fokotu'u pē me'a tuku ki ai ko e potungāue 'a e to'utupu pea 'ikai ke fai ha ngāue, he 'oku, he 'oku lahilahi 'a e palopalema, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku 'ohake he Fakafofongá, pea 'oku ou fakamālō ki ai.

Ko e me'a ko ena ki he 'oku ou tui na'e 'ohake eni 'e he Fakafofonga Fika 4, 'a e nō paseti 'e 1 fekau'aki pea mo e kakai fefine. 'Oku mahu'inga 'aupito ke tau toe foki pē ki he vāhenga filí, kapau ko e *trial* ko eni 'e *successful* pea 'e lava ke kamata ke 'oua, he 'oku ou tui, hangē ko e me'a pē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofongá 'a ia 'oku fakalele foki eni 'e he Potungāue Pa'anga. Pea 'oku ou tui ko e ki'i tokosi'i pē te nau lava 'o kau 'i he me'a ko eni, pea kuo 'osi e pa'angá ia. Kapau 'e feinga ki he ngaahi vāhenga filí ke faka'ai'ai pea 'alu pē 'a e kakai fefine pē 'o e vāhenga filí ko ia 'o nau 'alu pē 'o nō mei ai, 'e tupulaki 'a e ngāue 'o kapau 'e lava ke tokoni 'a e Pule'anga, ka 'oku ou tui ko e fo'i pa'anga ko eni 'oku 'omai ki he kau Fakafofonga mo e Hou'eiki Nōpelé, 'oku tokoni. 'Oku ou tui pē 'e 'eke atu ia, ka 'oku tau fiema'u ki he kaha'u ki he *development*, 'oku toe he 'oku ou tui pē 'e toe kau lelei.

Ko e me'a pē 'e taha mahalo 'oku 'osi, na'e mea'i pē 'e he kau Minisitā homau taimi na'e 'i ai foki 'a e fokotu'utu'u ke nō paseti 'e 1 'a e kau ngoue mo e toutai. Ka ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai, ka 'oku 'i ai ha Pule'anga 'oku ne fakalele ha ngaahi me'a, ko e me'a 'a e kau ngāue fakapule'anga ke mou muimui mo fai e ngāue ko ē 'oku talaatu 'e he Pule'anga. He ko hono 'uhinga, he ko e me'a foki ia na'e hoko ia ko e fo'i polokalama ko eni 'ai ke fakahū mai e lau miliona kae nō 'a e kau ngoue mo e toutai paseti 'e 1. 'A ia ko e fo'i me'a ia na'e tonu ke lava pē he fo'i māhina 'e taha, na'e māhina 'e 8, ka ko e 'uhinga pē ko e fakapolitikale, faka'uhinga, ka 'oku tonu, 'oku ou 'amanaki pē ke fanongo mai e kau ngāue fakapule'anga pea nau fai, ko e me'a ko ē 'oku fokotu'utu'u 'e he Pule'anga, ko e fokotu'utu'u ia fakalukufua

ma'a e fonua ko e ngāue ia ma'a e fonua. Kae tuku e fanga ki'i loto kehekehé he ko hono 'ātunga ē, ko eni kuo fiema'u 'e he kau ngoue mo e toutai ke 'omai ha pa'anga ke nau nō mei ai.

'A ia kapau na'e lava e 'ū ngaahi me'a ko ē, he'ikai ke toe palopalema 'a e ngoue, he na'e 'ai ke 'uluaki nō mai e fo'i 15 miliona, pea a'u ki Novema 'oku toe 'omai mo e 100 miliona, ka ko e 'aho ni, mo e ta'u kotoa pē 'oku tau fanongo ki ai, 'a e fiema'u 'a e ngoue mo e toutai, he ko e taha eni he ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e fonua 'e lava ke hākeaki'i ai 'a e tu'unga faka'ikonōmika. Ka ko e 'uhinga ko e 'ikai ke fai ha fengāue'aki 'a e kau ngāue fakapule'anga, mo e kau taki.

'Oku ou tui pē 'oku totonu ke kau ngāue fakapule'anga ke mahino kiate kinautolu ko e Pule'angá 'oku ne fakalele e fonua, pea 'oku tonu ke nau fai kae tukuā 'etau fakapolitikale he'ikai ke lava ha me'a ke tokoni ki hotau fonua. Pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ...

<005>

Taimi: 1424-1429

Lord Tu'ivakanō: lipooti faka'ofa kuo 'omai pea ko e me'a pē ke tokanga ki ai ko e nō ko eni 'a e kau *student* he 'oku lahi foki 'etau kau *student* ko 'ene faingamālie pē mali nautolu 'i muli ka 'oku tonu ke 'i ai ha fa'ahinga *bond* ke 'ai 'o nono'o'aki nautolu ke nau foki mai ki Tonga ni ngāue'i 'a e fonua. He ko e taha 'a e *example* lelei ko *Singapore* ko e taha ia e ngaahi fonua 'oku 'ofa fonua 'oku nau foki mai e kau *student* ki honau fonua 'o ngāue'i e fonua pea 'oku tau faka'amu pē mahino ko Tonga ni 'oku mahalo ko e poto taha 'i he Pasifika, ka ko e me'apango 'oku lahi toe o pē kinautolu ka ko e me'a ke fa'u ha polokalama ko ē 'e lava ke 'osi pē pea nau o mai 'osi e ki'i ta'u 'e tolu pē ta'u 'e 5 nau toki o atu ā ki muli. Kai kehe pea 'oku ou tuku pē ki he Pule'anga ka ko 'eku fie tokoni pē ki he ngaahi me'a ko eni 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga pea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tali 'a e lipooti.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele. 'Oku ou tui pē na'e 'i ai e fanga ki'i me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga *note* atu ai pē mo e fale 'e 3 'a Sia'atoutai 'a e 'apiako mālō me'a mai.

Tali Pule'anga ki he ngaahi fiema'u fakapa'anga he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 6

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea mo e Fale 'Eiki kae 'atā pē ke fai ha pou pou atu pē fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he lipooti mā'opo'opo tatau pē 2019 mo e 2020 pea 'oku ou tui ko e ngaahi fōtunga tatau pē ia ha lipooti 'e fai. Sea te u lave atu pē au ki he fanga ki'i me'a 'oku ne felāve'i mo e Potungāue Pa'anga.

'Uluaki ko e lave ko ē 'Eiki Sea ki he polisi fakakolo ko u loto pē ke femahino'i heni ko e 'uluaki silini ko ē na'e vahe'i he Fale Alea ki he polisi fakakolo ko e 2 kilu 5 mano ko e 2 mano 5 afe kātaki pea na'e hiki hake he Patiseti ko eni 'o 4 mano 5 afe pea 'oku ou tui ko e mahino 'aupito mai eni ia pea mo e hoko mai 'a e KOVITI 'a e lahi ange 'a e ngaahi polisi fakakolo pea mo e mahu'inga ange e ngaahi fatongia ko ē 'oku nau fakahoko. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ki he Patiseti 'o e ta'u fo'ou ki he hiki hake 'o 1 kilu ki he kau vāhenga fakakolo he ko e founa ko ē hono tufaki ko ē ki he ngaahi polisi fakakolo ko e, 'oku 'i he Fakafofonga Fale Alea pē foki ia Sea. 'I ai e ngaahi vāhenga ia 'e ni'ihiki ko e polisi fakakolo ia 'oku fo'i *post*

pē ia 'e 6, 10 atu e ni'ihi 15 e ni'ihi. 'A ia 'oku ou tui 'oku tonu pē ke tuku pē ia ki he Fakafofonga Vāhenga ke ne toki leva'i pē ko e hā e fokotu'utu'u ki ai.

Sea ko e ngaahi lea manakoa eni hotau Fale he 'aho ni 'a e vahevahe tatau. Ko e 'ai hake pē 'etau fakamalanga mahe'a mai ai pē vahevahe tatau, pea 'oku 'ikai ke u tui au ki he vahevahe tatau. 'Oku ou tui au ki he vahevahe taau 'o fakatatau ki he fiema'u, pea ko e 'uhinga 'eku lave ki ai ko e hoha'a ko ē ki he nō peseti 'e 1 pehē he vāhenga fika 3 ia mo e ngaahi vāhenga 'e ni'ihi 'oku te'eki ai ke tali ha ngaahi nō.

Ko e ngaahi uike ko eni kuo maliu atu 'Eiki Sea na'e totongi atu he Falepa'anga 'a e tokoni ki he kau toli fo'i'akau ngaahi fāmili ia 'oku meimei 3500 'i he ma'u fāmili pea mo e 'alu taautaha. 'A ia ko e ki'i tokoni na'e pa'anga 'e 250 ki he taautaha *single* pea 300 ki he ngaahi fāmili. Ko e ngāue lahi ia na'e fai ki ai. 'Ikai ke ngata pē ai 'oku lolotonga *process* pē foki e ngaahi ngāue ko eni tokoni ki he kau pisinisi toe hifo ki he takimamata pea mo e sekitoa talitali kakai. Ko e ngāue ko eni ke fai ki he nō ko ē pēseti 'e 1 na'e 'osi 'oatu pē ia ki he ngaahi vāhenga fili ke tokoni hono fakafonu e ngaahi foomu pea na'e 'osi fakahū mai ki Falepa'anga fai hono *process*. Na'e fe'unga pea mo e ngaahi tohi kole 'e 421 na'e fakahū mai. 'A ia 'oku kau ai e ngaahi kulupu mo e kole fakafono'ituitui. 'I he uike kuo'osi Sea na'e 'osi tali he ngaahi kole ko ia 'a ē ko ē na'e faipau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fiema'u 'a Falepa'anga pea na'e 'osi totongi atu ke *process* ke totongi totongi pē 'oku ma'u ke *pick* e silini ...

<007>

Taimi: 1429-1434

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...'i Falepa'anga 'a e pa'anga 'e 7 kilu 9 mano tahaafe. Mei tofuhia kātoa pē heni 'a e ngaahi vāhengá 'i he tufa ko eni 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakapatonu pē foki e tokoni ia ko eni ki he hou'eiki fāfiné. 'A ia ko e ngoué pea mo e fakatupu koloá ka ko e hou'eiki fāfiné. Ko e ngaahi fetu'utaki ko ia 'oku fai mai ki he motu'á ni 'Eiki Sea, ko e mātu'a tangatá ia 'oku pāhia kita he telefoni mai mo e *message* mai ko e muimui'i 'a e nō hono hoá. Ko u fakamanatu ange ki ai tangata'eiki, kātaki ko e nō eni ia ki he kau fine'eikí 'oku 'ikai ke mou kau ai. Kae kehe ko e tu'unga ia 'oku 'i ai Sea, pea 'oku kei toe 'a e palanisí kei toe 'a e 1.1 miliona. 'Oku vahevahe taau pē 'Eiki Sea, vahevahe taau pē ke 'inasi kotoa pē e fiema'u neongo 'ene si'isi'i ka 'oku femolimoli'i pē ke lava 'o feau e ngaahi fiema'u vivili 'a e hou'eiki fāfiné. Pea kapau 'e toe 'i ai ha faingamālie pē e fononga atu ia ko eni 'Eiki Sea, 'e lava pē ke toe fakalahi 'aki ha 1 miliona 'a e fononga atu ki he me'a ko eni.

Nō he polokalama nō ma'a e fānau ako

Ko e kongā ko ia 'Eiki Sea ki he *student loan* 'oku mo'oni 'aupito 'aupito eni ia pea 'o. 'Oku 'osi mahino 'aupito ia 'a e fiema'u e tokoni ko eni, tautautefito eni ki he ako ki mulí ki he *tertiary* pea mo e fakalotofonuá pē foki. 'Oku tau fakamālō he ngaahi tokoni kotoa pē 'oku fai mai 'e he Pangikē 'a Māmaní mo e ngaahi hoa fengāue'akí ke fekau'aki mo eni Sea. Ko e 'a'u mai ki he māhina kuo 'osí ko e silini ko ia na'e nō atu 'i he polokalama tokoni 'a e Pule'angá 'i he *scheme* ko eni 'Eiki Sea, fe'unga mo e 5 miliona 'a e silini kuo nō. Ka 'oku kei, ko e fu'u lisí ia 'oku kei fu'u fiema'u 'aupito. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku toe fakalahi atu 'a e silini ko eni 'aki 'a e 1.5 pea 'oku ou tui na'u lave pē ki ai kimu'a. Pea 'ikai ke ngata a'í ko u feinga ke toe ki'i fakalōloa e *term* 'o e *scheme* ko eni ke 'alu ke ta'u 'e 5 ke lava e tokotaha ko eni 'oku akó. Me'a pē foki 'oku nau akó 'oku tā pē foki 'e he ngaahi mātu'á ke lava ke 'osi e akó pea nau foki mai 'o hoko

atu e tokoni ki he mātu'á hono tātā e ki'i nō ko ení. Pea 'oku foki mai pē ko iá 'o vilo he ta'u kotoa pē ki he hoko atu ko ē 'a hono tukuatu 'a e tokoni ko ē ki he 'elia ko ení.

Ngāue Pule'anga tukuatu tokoni fakasēniti ki he takimamata

Me'a ko ia na'e tokanga ki he toutai pea mo e ngoué kuo 'osi, takimamatá ko u tui na'a ku lave tu'o lahi pē ki ai 'Eiki Sea. 'Oku lolotonga ngāue 'a e Falepa'angá he uiké ni pea mo e Pangikē Fakalakalaká ki he fakakakato e fiema'u ke tukuatu 'e pa'anga 'e 5 miliona, 'a ia ko e tokoni ko ení 'oku fakapatonu pē ia ki he 3 miliona ki he Takimamata pea mo e *hospitality*, 1.5 ki he nō ki he akó, pea 1 miliona ki he toutai. 'A ia ko e 'amanaki ke kakato e ngāue ko ia 'e ngaahi ako ko iá he uiké ni kae lava ke tukuatu mo e pa'anga ko ení ki he ngaahi sekitoa ko iá ki he kaha'ú ke nau ngāue'aki.

Fakaivia to'utupu he ko kinautolu kaha'ú e fonua

Faka'osí pē 'Eiki Sea ko e to'utupú hangē pē ko ia na'e mea'i 'e he Hou'eiki na'e fai e lave me'a mai ki ai 'a e Sea 'o e Fale Aleá he ta'u kuo 'osí, he taimi na'e alea'i ai e Patisetí pea 'oku mo'oni 'aupito pē. Ko e koloa mahu'inga taha ia he fonuá ni ko e to'utupu 'o e fonuá 'i he 'ahó ni he ko e kaha'ú ia 'o e fonuá. Pea 'oku ai pē e ngaahi polokalama kehekehe 'oku fakalele 'e he *MIA* pea mo e ngaahi kupu fekau'akí. Ka 'oku ou tui ko e taha e fokotu'u mahu'inga na'e 'omai he ola ko ia e alea'i e Patisetí 'oku fiema'u ke fakaivia 'a e 'Ofisi Fale Aleá pea mo e Seá ko e 'uhingá ko e to'utupú mo e fakalele ko ia 'o e Fale Aleá, ke 'oange ha sēniti ngāue he taimi ko ia 'oku nau foki atu ai ki he ngaahi koló ke nau lava fakahoko ha ki'i poloseki iiki. Pea 'oku ou 'amanaki pē 'e lava fakaivia 'a e *initiative* ko ení taki 50000 ki he ngaahi kulupu to'utupú he 'estitimetí ta'u kaha'ú.

Sea ko e faka'osí pē na'e 'i ai foki mo e sēniti ia na'e vahe'i ki he to'utupú 'i he pa'anga ko ia na'e 'ave ki he pangikē. Ko e me'a mālie taha ia he taimi ko ia na'e fai ai e *review* 'ikai ke lava 'ikai ke ngāue'i 'aki e seniti ia ko ení. 'A ia ko hono 'uhinga foki ko e to'utupu ia mo e anga 'enau fiema'ú ka pea 'oku mea'i lelei pē eni ia 'e he *MIA*, ko 'enau ...

<008>

Taimi: 1434-1439

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kole pē nautolu 'a e sēniti ke fai 'aki 'enau pē ko e hā e ki'i *project* pē ko e fakatau atu pea ko e 'osi pē ko ia ia 'oku 'ikai ke toe totongi fakafoki ha me'a ia pē ko e hā hono lōloa 'osi atu pē ha ngaahi māhina ia 'oku 'ikai ke tau sio tautolu ki ai pē 'e puli. Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga lahi ki he to'utupu. Ko ia Sea e ki'i, ... fakama'opo'opo nounou pē pea ko u fokotu'u atu ke tau tali ai pē lipooti ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. 'E Sea ko 'eku ki'i tokanga pē 'a e motu'a ni ia ki he fokotu'u ko ē mei Sia'atoutai na'e mai he Fakafofongá. Ke manatu'i pē 'oku feululufi 'etau nofo he fonua ni, 'oku fele 'a siasi 'oku 'i falemahaki. 'Oku 'ikai ko e siasi pē 'e taha pea 'oku fele 'a fiema'u 'a e ngaahi siasi kātoa ke fakakaukau'i fakalukufua pē na 'oku fakapotopoto ange pē tu'utu'uni ko ē 'a e kau Palesiteni palesiteni he'enau fehikitaki 'i

he 'ai ke tau toe kaunoa he me'a 'a e siasi. Te tau filifilimānako leva aiē 'o 'ai 'a e ni'ihi kae tuku e ni'ihi he 'ikai ke tau lava 'o mā kūpusi kātoa. Ko 'eku anga pē 'eku kole.

Kole ke fokotu'utu'u mo uki Pule'anga fokotu'u ngaahi sosaieti falekoloa

'E Sea hangē ko e lave ko ia ki he nō pēseti 'e taha 1 'oku 'i ai e ki'i sēniti 'oku 'omai 'e Falepa'anga ki he potungāue ko ē 'a e motu'a ni. Ko e 500,000 pea ko hono fakakaukau'i ko ē ha founa 'e lava ai ke tuku atu 'a e sēniti ko eni ki he kakai 'o e fonua neongo 'ene si'isi'i ka 'e 'ai ha founa 'e malu mo lelei 'e lava ke ma'u mai 'i he sēniti ko ia ha koloa ke toe lava 'o uta atu ki muli ko e founa leva 'oku mau fakakaukau ke fai ko hono uki 'a e 'ū *cooperative* ngoue 'i he ngaahi vāhenga takitaha pea 'oku mau fakakaukau ke 'ai e fo'i *cooperative* 'e 10 'o pailate'i 'aki 'a e fo'i fatongia ko eni ki he pa'anga ko ē 'oku tuku mai kia kimautolu. 'A ia ko e fakakaukau he taimi ni ko e nō 'e fai ia 'e he *cooperative* mei he, fai leva 'a e alea 'a e potungāue 'a e motu'a ni mo e Falepa'anga ki ha founa ke lava ai ke ngāue'aki kae 'oua 'e toe fou 'i he founa ko ē 'a e pangikē he ko e taimi ko ē 'oku tuai ai ko ē 'a e totongi nō ko ē 'a e motu'a ngoue 'oku tā pē 'a e *fee* ia ko ē 'a e pangikē 'oku fu'u lahi ange ia 'i he pēseti i'e taha.

Ko e fakakaukau ke nō pē 'a e fanga ki'i *cooperative* mei he fo'i sino'i pa'anga ko ē pea toki nō leva e kau ngoue ia mei he fanga ki'i *cooperative* 'i ha *interest* 'oku si'isi'i pea 'ikai ngata ai tukuange ha mahina 'e ono ke toki lava 'o kamata ai hono tā 'a e seniti ko ia koe'uhí ke fai 'a e ngāue. Ko e founa ko eni 'Eiki Sea 'e 'ahi'ahi'i 'aki 'a e fo'i *cooperative* 'e 10.

Fokotu'u ki ha founa tatau ke fakaivia sekitoa ngoue

Kapau 'e lava ke sai 'i he founa ko eni 'e fai leva 'a e fakakaukau ke toe kole ha sēniti 'oku lahi ange kae ngāue'aki e founa tatau 'oku 'i ai 'a e tui 'e 'ikai ngata pē 'i he fakaivia 'o e kau ngoue ka 'e toe lahi ange 'etau koloa ko ia 'e uta atu ki muli. Hangē ko ē, na'e tali 'e he Kapineti 'a e kole ke ...

<009>

Taimi: 1439-1444

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... *subsidize* 'e he Pule'anga 'a e feleti fakalotofonua mei Vava'u mo Ha'apai, ki Tonga ni 'a e ngaahi kautaha *exporter*, ka he 'ikai ke 'ave ha sēniti ia ki he kau *exporter*. Ko e sēniti ko ia 'e 'alu hangatonu pē ia ki he kautaha vaka ko ē te ne tali ke 'omai ha *rate* ma'ama'a ke fetuku mai'aki e ngoue pea mo e toutai 'a e kāinga mei Vava'u mo Ha'apai, Niua, 'Eua. 'A ia kuo 'osi tali ia 'e he Pule'angá ka 'oku kei lolotonga fai 'a e ngāue ki ai.

'Oku ou tui 'Eiki Sea te tau lava pē, he ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni neongo e KOVITI, kuo 'osi lahi ange 'a e koniteina kuo uta 'i he ta'u ni ki tu'apule'anga 'i he tānaki 'o e 2018 mo e 2019. Kuo lahi ange 'i he lolotonga ni, 'a ia 'oku fiema'u leva ke toe tokoni'i ange 'e sai, kae neongo 'ene lahi ko ē 'a e uta ko ē kuo tau lava 'o fetuku ki muli, 'oku toe 'ange'ange ange 'a e hū koloá ia 'Eiki Sea. Toe 'alu ia ke lahi ange, 'a ia 'oku tau 'alu hake hē, ko 'etau 'amanakí 'e sai ē ka 'oku toe 'alu hake pē mo e tafa'aki ia ko ē, pea 'oku, 'e fai pē ngāue pē ko fē fa'ahi ko ē 'e 'alu ki 'olungá 'Eiki Sea.

Ka ko e anga ia e fakakaukau mo e fokotu'utu'u 'i he lolotonga ni 'a ia 'e 'alu 'a e potungāue ki 'Eua, na'e 'osi takai 'i Tongatapu ni, ki 'Eua 'i he uike kaha'au, pea vakai mo Ha'apai pehē ki Vava'u ke kamata ke 'omai ha fo'i taha mei Vava'u, taha mei Ha'apai, ko 'Eua, pea fakalava leva 'i Tonga ni, ke kamata 'a e ki'i polokalama ko eni, pea ka tonu 'Eiki Sea 'o sai, kuo 'osi 'i ai pē 'a e fengāue'aki mo Nu'usila. 'E, 'e lava ke fokotu'u leva 'a e *cooperative* fakalukufua ke ne tātānaki ai e 'ū me'a ko eni pea 'ave kātoa leva 'e he potungāue fatongia ki ai, kae nofo taha pē Pule'angá ki hono fatongia ko e *regulator*. Pea ne, kae 'ave kātoa ki hē.

Ko e anga ia 'o e fakakaukau ko ē ki he sēniti 'oku 'i he potungāue 'a e motu'a ni ke tokoni'i'aki mo fakaivia 'a e kau ngoue ke lava ke toe lelei ange 'a e uta ki muli 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 Tongatapu 6

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, tau pāloti, kuo maama lelei 'oku fai atu ai ho'omou alea 'amoutolu ki ho'omou takitaha potungāue. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti 'A'ahi 2020/2019 Vāhenga Tongatapu 6, fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, Veivosā Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko hongofulu mā fitu17.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tali e 'a'ahi ko eni. Ko e 'a'ahi hono hokó 'oku kei tengetange e 'Eiki Minisitā ko ia ka ko e Fakafofonga ko ē mei, fika 8, poaki he 'aho ni, faingamālie hoko atu ia ki Tongatapu fika 9. Me'a mai.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 'o Tongatapu 9

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea 'o e Komiti Kakato, tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e kau Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'i he kamata 'a e Fale Alea, laumālie lelei e 'Eiki Sea kae 'uma'ā hono tokoni pehē ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale Alea.

Ko e lipooti eni 'a Tongatapu 9, ko e 2019/2020 na'e fa'u 'a e lipooti ko eni 'o mei 'omi kotoa pē 'a e ngaahi me'a mei he 20 ...

<005>

Taimi: 1444-1449

Penisimani Fifita: ...19 pea mo e ngaahi me'a fo'ou na'e hoko atu 'i he lipooti ko eni e 2020. Ko e puipuitu'a ko eni 'o e vāhenga fili mou mea'i pē ki he fofonga 'o e lipooti tu'u atu ai e mape 'o Tongatapu pea mo e lanu ko ena ko e lanu ena 'o e 'ulu fonua ko e lanu mata 'oku 'uhinga ia ko e lanu ia 'o e 'amanaki lelei.

Ko e vāhenga ena 'oku siakale'i'aki 'a e kulokula pea mou me'a hifo ko e pēsēti 'e 80 ia 'o Tongatapu 9 'oku 'i he matātahi. 'A ia 'oku 'i ai e 'one'one ka te u toki fakamalanga atu pē 'anai ngaahi me'a na'e 'omi mei he ngaahi feitu'u ko ia 'o hangē ko Haveluluku ko Fatumu ko Lavengatonga ko Ha'asini ko Nakolo pea 'ikai ko ia pē ka 'oku 'i 'olunga 'oku kau ki ai mo

Kolonga kae 'uma'ā 'a 'Alakifonua. Ko e ngaahi feitu'u ia 'oku tu'u ki he ngaahi matātahi. 'A ia ko e pēseti 'e 80 'o e ngaahi kolo ko eni 'oku 'i he matātahi pea ko e pēseti 'e 30 ko e matafonua kanofonua. Ko Tongatapu 9 'oku tu'u ai e mala'e vakapuna fakalotofonua pehē ki he mala'e vakapuna mei tu'apule'anga. 'Oku 'i ai e Kolisi ko Tupou, 'oku 'i ai e ngaahi lautohi 'e 7. 'I ai e ako lotoloto 'e 1 pea 'oku 'i ai mo e akoteu 'e 1, pea 'oku 'i ai pea mo e *clinic* mo'ui 'e 2. Ko e taha 'i Fua'amotu mo e taha 'i Tatakamotonga pea ko e 'apitanga polisi 'a 'Ulu'i 'Apitanga ko ē ki Hahake 'oku tu'u ia 'i Tatakamotonga. Pea 'ikai ko ia pē ka 'oku 'i ai mo e senitā fale'i ki he ngoue 'oku tu'u ia 'i 'Alakifonua.

Ko e 'a'ahi ko eni na'e 'i ai hono ngaahi kongokonga. Ko e talatalanoa mo e kāinga na'e 'i ai hono fakamahino 'a e ngāue'aki 'o e pa'anga mo e founa ki hono ngāue'aki e pa'anga 'o e vāhenga. 'A ia 'oku 'asi ia he peesi 2 ko hono fokotu'u atu ia e ngaahi kolo ko ē 'oku kau ki ai pea ko e peesi 3 'oku 'asi atu ai ko e ngaahi fo'i 'a'ahi 'e 21 pea ko e ngaahi feitu'u eni na'e fai ki ai 'a e 'a'ahi, ngaahi kolo pea fakakau ki ai pea mo e 'a'ahi ki he halapule'anga 7.7 Senitā Mo'ui 'i Fua'amotu, Senitā Mo'ui 'i Mu'a, Kolisi ko Tupou, 7.15. Na'e fai e 'a'ahi ki he 'ofisi vāhenga fili 'o Tongatapu 9. 7.19 ko e senitā ngoue 'Alaki Fonua pea 7.21 ko e polisi fakakolo.

Na'e kamata 'a e sio ki he matātahi he na'e 'i ai e me'a na'e tokanga mai ki ai e kakai pea na'e 'ikai ke lava 'o fakakakato 'a e ngaahi 'ū me'a ko ia. Ko e peesi 4 'oku 'asi atu ai 'a hono vahevahe 'o e sēniti ko eni 'a e vāhenga 2020/2021 pea na'e to'o ai mo e pa'anga 'e 20000 ke fakalele'aki e pō ako e ta'u ni. 'Oku 'i ai e senitā 'e ua ko e taha 'oku tu'u 'i Tatakamotonga mo e taha 'i Fua'amotu pea ko e toenga ko e 230000 vahevahe ia ki he tokolahī ko eni 'o e kau lesisita fili 'a ena ko ena 'oku 'asi atu ia he fo'i kolomu 'i loto mālie 'o pa'anga 'e 56.37 ki he fo'i 'ulu pea ko e to'omata'u ko e anga ia e vahevahe ko ē 'o e silini 'a e ngaahi kolo pea kuo 'osi 'ave ki ai 'a e ngaahi vahevahe ko ia.

Ko e, 'e 'oatu 'i he lipooti ko eni 'a e ngaahi ngāue lalahi pe to'oto'o atu pē ngaahi ngāue lalahi kuo lava 'o fakahoko 'i he ngaahi me'a na'e tokanga mai ki ai 'a e vāhenga nau ngaahi fiema'u pea 'oku 'i ai mo e fokotu'utu'u ki he kaha'u pea 'ikai ko ia pē ka 'oku 'i ai mo e fiema'u ko ē 'omi mei he kakai pea ko e faka'osi 'e faka'osi atu'aki ia 'a e fakamālō.

Ko e peesi 5 ko e ngaahi ngāue lalahi pē eni kuo lava 'o fakahoko pea 'oku fiefia 'aupito e vāhenga pea fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Pule'anga 'i he hokohoko hono tokonia 'a e 'ofisi 'a e vāhenga tokoni lahi 'aupito eni ki he kakai 'i he ngaahi faka'eke'eke, fai mo e ngaahi tohi fakaongoongo lelei, fai mo e ngaahi fekumi pea 'ikai ko ia pē ka ko ia 'oku 'oatu mei ai e pa'anga ko eni ki he vāhenga pea pehē ki he pa'anga 'o e ...

<007>

Taimi: 1449-1454

Penisimani Fifita : ... kau polisi fakakoló 'oku 'i ai 'a e ongo ngāue 'e toko 2 ai, ko e 'ofisa fakahoko ma'olunga pea mo e 'ofisa ngāue tokoni. Na'e ta'imālie 'aupito 'a e vāhengá 'i he tokoni na'e fai mei he *MEIDECC* 'a e hiko 'a e ngaahi veve lalahi pea 'oku faka'ofa'ofa 'aupito 'a e koló, nau tokanga 'aupito ke kau 'ki he polokalama Tonga Masani 'a e Takimamata. Na'e fakalele 'a e pō akó pea na'e 'omi kiate au 'a e lipooti na'e 'i he tu'unga lelei 'aupito. Neongo 'a e ngaahi me'a kotoa pē ka na'e tokanga 'a Tongatapu 9 ke ako'i hono, 'ene fānau 'a e to'utupú ke nau ma'u ha 'ilo lelei pea 'ikai ke lava, 'ikai ke ngata aí, ka ke nau fai ha ngāue lelei mo fakangāue'i honau ngaahi, 'o ngāue'aki honau ngaahi talēniti. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokanga ki he mo'ui lelei, 'i he ongo senitā ko eni. Pea 'oku 'i ai, na'e 'i ai 'a e ongo me'alele 'e 2, ne lava 'o 'ave ki he senitā ko eni 'i Fua'amotú, pea 1 ki he senitā ko ia 'i Tatakamotonga.

‘Oku tokoni lahi 'aupito eni ki he kau 'ofisa mo'uí 'i he 'a'ahi ki he vāhengá, 'i he tokangaekina 'o kinautolu 'oku nau fokoutua, ko e sivi e ngaahi fokoutua kehekehe kau ai pea mo e sivi suka pea mo e ngaahi alā me'a pehē.

Fakamālō'ia ngaahi tokoni kotoa kuo fai ki Tongatapu 9 mei he Pule'anga

Ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Pule'angá, kae 'uma'ā 'a e Minisitā ko eni ki he *Labour & Commerce*, Minisitā Pa'anga mālō 'aupito e tokoni kia kinautolu na'e kau 'i he tō hina pea mei he vāhengá ma'u 'enau ki'i sēniti. Pea 'ikai ke ngata aí ka 'oku ou fakamālō ki he Pule'angá 'i he 'omi 'a e sēniti ke vahevahe ki he kau polisi fakakoló, pea 'oku fai vēkeveke 'a kinautolu 'oku nau tokanga ki he fai 'o e ngaahi me'a ko ení. Fakamālō atu Minisitā 'o e Leipá ne lava 'o fokotu'u 'a e falekoloa sosaieti 'e 3 'i Vaāhenga Tongatapu 9. Ko e taha 'i Pelehake, taha 'i Fua'amotu mo Hamula, pea ko u fa'a lele atu 'o 'a'ahi ki ai, 'oku lele lelei 'aupito 'a e ngaahi sosaieti ko ení. Neongo 'oku 'i ai mo e ngaahi fiema'u kae tukuatu pē ia ki he kaha'ú.

Fakamālō ki he Minisitā Pa'angá mālō 'aupito e tokoni ki he ngaahi 'uhila hangē ko e me'a ko ia na'a ke me'a mai 'akí. 'Oku lelei 'aupito 'a e ngaahi maama 'uhila 'i he vāhengá kae 'uma'ā'a e ngaahi maama *solar*. Na'e 'i ai pea mo e fiema'u mei he kakai fefiné 'a e ngaahi fale koka'anga kae 'uma'ā 'a e ngaahi fale lālanga, pea 'oku kei fai 'o fakatatali ki ha tokoni mai 'a e Pule'angá ke fai 'a e 'ū me'a ko ení.

Na'e 'i ai 'a e tokanga 'a e vāhengá 'i he 'a'ahi na'e fai atu 'i he ngaahi ta'u ko ē ke kumi ha palau 'a e vāhengá, pea 'oku 'osi ma'u e palau, tokoni lahi 'aupito ki he kau ngoué, 'oku pa'anga pē 60 ki he houa. Pea ko e, 'oku ou tui 'oku mou mea'i pē ko e ta'u lahi 'aupito eni e ngoué, hangē pē ko e me'a ko ē na'e fakahoko mai 'e he Minisitā e *Labour & Commerce*. Ko e ta'ú ni 'oku fakalaka e koniteina 'oku uta me'akai ki mulí 'i he ongo ta'u 'e 2 kuohilí. Na'e 'ave 'emau fānau ki he polokalama toli fo'i'akaú pea 'oku kei hokohoko atu pē. Ko e ki'i tu'u pē ko ení ko e 'uhingá ko e *lockdown*, ka 'oku kei hokohoko atu pē polokalama ko iá pea 'oku fakafiefia 'oku foki mai e fānau ko iá mo 'enau pa'anga lelei, 'o langa honau ngaahi fale, kumi e ngaahi me'alele, tokoni ki he ako 'enau kāinga mo e ngaahi alā ame'a pehē.

Ngaahi fiema'u vivili Tongatapu 9

Ne lava 'o tokoni mai 'a e Pule'anga Siainá ke lava 'o tanu 'a e fo'i hala pea mei Hamula ki he Hōtele Kupesí tokoni eni ki he fefononga'akí, pea mo e halafononga ki mala'e vakapuna, kae 'uma'ā 'a Nuku'alofa pea mo hono 'ave 'o e akó. Pea ko u fakamālō lahi 'aupito ki he Minisitā 'a kinautolu 'oku nau tokanga'i e tanu hala 'i hono tanu 'a e Hala Teputepu'imaká. Na'e tu'o lahi 'a e kole mai 'a e kāinga ko ení ke tanu pea ko eni kuo lava.

Na'e 'i ai 'a e faka'amu 'a e Potungāue Mo'uí ke lava 'o fakafika e ngaahi 'apí koe'uhi ke fakafaingofua kiate kinautolu, 'i he taimi 'oku nau ō ai ki he'enau ngaahi *patient* pea na'e lava atu 'a e konga pea 'oku toe 'a e konga. ...

<008>

Taimi: 1454-1459

Penisimani Fifita: ... na'e lava pē 'o ma'u mai 'a e fanga ki'i tangikē vai pea na'e lava 'o tufotufa k'i he ngaahi fāмили pea 'oku 'i ai pē ngaahi fiema'u. Ko e vai ko eni 'a Ha'asini ne

lava ‘o kole pa’anga ki Siapani pea na’ a nau foaki mai e taha 170000 ke fetongi’aki ‘enau paipa asbestos ke ngāue’aki e PTC pipe.

Na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi ta’u ko ē na’e ‘omi e kole mei Fātumu koe’uhí ko e Matātahi Laulea lahi e kau pekia ai ki ha fo’i poe pea mo ha vaka fakahaofi mo’ui koe’uhí ko e lahi ‘o e ngaahi pekia kuo hoko ai. Pea ‘oku fai pē ‘a e fengāue’aki mo kinautolu mo e kau polisi pē ko eni ‘i Mu’a koe’uhí ke lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi faka’amu ko eni. ‘Oku ‘amanaki ke langa e fanga ki’i fale tau’anga pasi ‘e ono 6 ‘i Tatakamotonga ko e tokoni eni ‘a e Pule’anga Siainá. Na’e lava na’e ta’u kuo ‘osi na’e ‘i ai ‘a e tokanga mai ‘a e kakaí koe’uhí ko e fefononga’aki he hala *traffic congestion* pea ‘oku ‘i ai e fakamālō heni ki he potungāue ‘oku nau tokangaekina e halá kuo lava ‘o solova ‘a e palopalema ko eni ko e ha’u he pongipongi ‘oku *lane* ua mai kae *lane* taha atu pea tuku ko ē ‘a e ngāue he efiafi ‘oku *lane* taha atu kae *lane* ua mai pea ‘oku ‘i ai e fakamālō pea mo e fiefia lahi ke fakamālō atu ki he potungāue ‘i he mālō ‘aupito ‘i he fai ‘a e fatongia ko eni tokoni ia ki he kāinga.

Ngaahi fiema’u fakapolitikale he ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 9 he 2019

Te u lave ko e peesi valu te u lave atu ai ki he ngaahi fiema’u ‘a e kāinga na’a nau ‘omi pea na’e to’o pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau faitatau ai ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi kolo ‘oku ‘i ai mo ‘enau ngaahi faka’amu ki ai. Ko e Lipooti ko ē 2019 peesi fitu, ko e (k). Na’e ‘i ai e fiema’u fakapolitikale ‘a e kāinga na’e tokanga ‘a e vāhengá ke poupoua e ngaahi fokotu’u ki ha liliu fakapolitikale ‘a e fonuá ki hono fili ‘o ‘enau kau Fakafofonga kae pehē ki he Hou’eiki Nōpelé pea mo e Sea ‘o e Fale Aleá. ‘I he ngaahi fakataha’anga na’e tokanga ‘a e tokolahi ‘o e kau ma’u fakataha ke tau foki ki he founa fili fakalukufuá. Na’e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ke fili ‘e he kakai ‘a e kau Nōpelé ‘oku Fakafofonga ki he Fale Aleá. ‘Oku tokanga makehe ‘a e vāhenga ki he ngaahi lea pea mo e ngaahi tipeiti ‘oku nau onгона ‘i he ngalu’ea koe’uhí ko e mahu’inga ke fai ‘a e feme’a’aki ‘i he founa totonu pea mo mo’oni. ‘Oku pehē foki ‘e he kau fanongó ‘oku malava ke nau ma’u ‘a e mahinó. ‘Oku ‘i ai ‘a e feme’a’aki ‘oku fakahoko lolotonga ‘oku hu’akava’ia ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Pea ‘oku ‘ikai ke lelei ki he’enau fanongo mai ki he feme’a’aki. Na’e pehē ‘e he ni’ihi ‘oku lelei ke fai pē ‘a e feme’a’aki kae fakatokanga’i ke fou he founa faka’apa’apa.

Ngaahi fiema’u vivili ‘a Tongatapu 9 he ‘a’ahi Fale Alea 2020

Ko e peesi 8, 2020 ko e ngaahi tefito’i kaveinga fiema’u vivili ‘a e vāhenga. Na’e ‘i ai e tokanga ki he ma’u’anga vai ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngaahi tangikē vai ‘i he ngaahi ‘apí pea ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai koe’uhí ko e tauhi ‘o e mo’ui lelei pea mo e ma’u ‘o e vai ‘oku ma’a. Ko e (e). Na’e fai ‘a e tokanga ki he tanu ko ē ‘o e hala pea na’e ‘i ai e kole mai mei he ngaahi feitu’u ka ‘o kapau ‘e ‘ikai lava ke tanu e ngaahi hala vāhenga 9 pea ‘alu ange pē ā ha pulutousa pē ko ha palau ‘o fakatokalelei’i ‘a e ngaahi hala lolotonga ‘oku kei lele ai kae lava ke fai ‘a e fetu’utaki ki he ngaahi ngoue’anga.

Tokanga ki he uesia he tahi ‘a e mala’e fa’itoka e kakai

Ko e peesi 9 na’e ‘i ai e tokanga kehe makehe ki he malu e Matāfangá Laulea ‘i Fua’amotu mo Halaika ‘i Lavengatonga mo e Fanga ko Fēfē ho Loto ‘i Fua’amotu. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga mei heni ko e kole ki he ‘Eiki Minisitā mo e Potungāue Savea koe’uhí ko nautolu ‘oku nau tokanga’i e ‘one’one ‘oku pehē he kāingá ‘oku tata e ‘one’one ‘o fehangahangai pē ia mo e

ngaahi fa'itoká. Pea ko e taimi ko ē 'oku hoko mai ai 'a e tahi lahi pē ko ha matangi 'oku ha'u pē 'a e tahi 'o veuki 'a e ngaahi fa'itoka ka 'oku 'i ai 'a e kole ke tokoni mai ...

<009>

Taimi: 1459-1504

Penisimani Fifita: ... na'e, ko e fai e talanoa ko eni mo e mātu'a na'a nau lo'imata'ia koe'uhi ko 'enau fanga kui, nau ngaahi tamai, mo 'e nau ngaahi fa'ē 'oku 'i he fa'itoka ko eni. Ko Lavengatonga na'a nau kole mai koe'uhí ko honau kāinga ko ē 'i muli 'oku nau fie langa 'e kinautolu ha fakapaepae pea tau pehē pē ko e *foreshore*, ka koe'uhí ko e kei tata e 'one'one na'a nau faka'amu kapau 'e 'ave e tata ko eni 'io Lavengatonga 'o tata 'i he feitu'u vaha'a ko eni pea mo Laulea, kae tukuange mu'a 'a e si'i fa'itoka 'o si'enau mātu'a ke, ke tuku ai ke nau toka fiemālie.

Fiema'u fakapolitikale mei Tongatapu 9

Ko e (*k*) na'e kei fiema'u pē 'i he ngaahi fakataha'anga 'a e fiema'u fakapolitikale, 'i he ngaahi fakataha'angá na'e tokanga ai 'e he tokolahi 'o e kau ma'u fakatahá ke foki pē 'a e fili 'o e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ki he founa fili motu'a, 'a ia ko hono faka, ko e fili fakalukufua, pē kinautolu pē ko e Hou'eiki Mēmipa ke nau hū ki Fale Alea 'e he kakai.

Ko e peesi 20, peesi 10 'o e 2020, na'e hangē pē ko 'eku fakahoko atu ko ē 'anenai na'e 'i ai e kole mei Fatumu ke tokanga'i ange mu'a e ngaahi tokoni ko e faka'amu pē, ngaahi tokoni palau ko ē ki he ngoue ke 'oua mu'a na'a tuku kae hokohoko atu, tau pehē, 'osi pē māhina 'e 6 toe ha'u 'oha palau, 'osi pē ha māhina atu 'e fiha mei ai toe ha'u 'oha palau, ke tokoni kiate kinautolu 'i he fai 'o e ngoue pea 'ikai ko ia pē ka 'e tokoni ki he'etau 'ikonōmika he 'e fiefia ai e Minisitā 'o e Leipa 'e toe lahi ange ai 'a e ngaahi koniteina me'akai 'e uta ki muli. Na'e, pea 'ikai ke ngata ai ka 'oku nau kei faka'amu pē ke kole e fo'i poé pea mo e ki'i vaka fakahaofi koe'uhi ko e ngaahi pekia 'i Laulea.

Kole sidewalk mei Lavengatonga

Ko e peesi 11, ko e hangē pē ko ia ko u fakahā hake 'oku nau hanga 'o fakahoko atú 'a e kole ko eni pea mei Lavengatonga, pea 'ikai ko ia pē ka na'e kole 'a Lavengatonga ke 'ai mu'a ha'anau *sidewalk* koe'uhí ko e fononga 'enau fānau ako, hangē pē ko e fononga ko eni 'a e fānau ako mei Lakepa 'o ōmai ki he lautohi ko ē 'i Fatai. Ko 'enau kolé 'oku pehē he ko e fo'i vaha'a pehē tata pē, 'a e 'alu ko eni mei Lavengatonga ki Ha'asini, pea ko 'enau kolé ke 'omai mu'a ha ki'i toenga *sidewalk* ke 'ai ki he'enau, ke nau fononga ai 'enau fānau akó 'i he taimi ko ē 'oku 'alotāmaki pē ko e lahi e 'ū me'alele 'oku lava pē ke nau fai ai e fefononga'akí.

Kole ke tautea mamafa kinautolu ma'u mo e faito'o konatapu

Pea na'e toe tokanga mālohi mo fefeka mai e kāinga ko eni, 'e Fakafofonga 'alu 'o fakahoko ki he Fale Alea 'o Tonga 'oku mau kole atu ke tautea mamafa e kakai ko eni 'oku nau tufaki holo 'a e malisuana mo ngāue'aki mo e 'aisi. Fu'u fakahela 'aupito 'a e, pea 'oku moveuveu mo e nofo 'a e koló, nofo 'a e kāinga koe'uhi ko e maumau 'a e fa'ahinga ko eni.

7.5 ko Ha'asini ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole fēfē ke tau ki'i mālōlō 'osi pē pea ke toki hoko atu...

Penisimani Fifita: Faka'ofa'ofa.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1524-1529

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. (*Lord Tu'i'āfitu*)

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato pea 'oku ou kole ke u fakatapu atu Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga kae hoko atu 'a e lipooti 'a Tongatapu 9. Peesi 11, 7.5 na'e 'i ai 'a e tokanga mai 'a e kāinga ko eni 'o Kavaliku mei Ha'asini ke tukuhifo e ta'u 70 ki he ta'u 65 'a kinautolu ko ē 'oku ma'u 'a e ki'i sēniti pea mei he *Retirement Fund* ki he kau toulekeleka. Ko e kole tukuatu ki he Pule'anga ke tukuhifo mei he ta'u 70 ki he ta'u 65. Na'e 'i ai pē mo e tokanga 'a e kāinga ko eni ki he tanu honau ngaahi hala koe'uhí ko e ngaahi fefononga'aki.

Kole maama 'uhila ma'a Hamula mo Ha'asini & ke 'inasi kakai fefine he pa'anga tokoni vāhenga

7.6 ko Nakolo: Na'e tokanga 'enau, ...na'e 'i ai 'a e kole mai koe'uhí ko 'enau 'apiako 'oku tu'u mai ki he feitu'u mai ko eni 'alu atu ko eni mei Hamula mo Ha'asini. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a faingamālie ha fo'i maama 'e ua koe'uhí ko hono e fefononga'akingāue'aki 'a e tamaiki ki he ako 'i he ngaahi taimi pō ako, pea 'ikai ko ia pē ka na'e kole 'a e kakai fefine ke 'oange ha'anau 'inasi 'i he pa'anga fakavāhenga ke nau ngāue'i e ngaahi me'a 'o felāve'i mo 'enau ngaahi *project*.

Kole sidewalk mei 'Ahononou

7.7 ko 'Ahononou: Na'e tokanga 'a e fakataha ki he nō pēseti 'e 1. Ko e tokanga ki he founa mahalo pē na'a 'oku 'ikai ha femahino'aki pe ko e hā e 'ū me'a ko ia pē ko e hā e 'uhinga na'a nau 'omai ai ia. Pea 'ikai ko ia pē na'e fai 'enau tokanga ke 'oange ha'anau *sidewalk* 'a 'Ahononou ko e 'uhinga ko e fononga mai ko eni mai ko eni mei honau feitu'u 'alu ki he lautohi kae 'uma'ā e lotu.

Kole fakalahi Senita Mo'ui Fu'amotu ke fakafaingamalie kāinga he taimi talatala tautefito ki he taimi 'uha

7.8 Na'e 'i ai 'a e 'a'ahi ki he Senitā Mo'ui Fua'amotu. 'E Minisitā Mo'ui na'e kole mai 'a e pule ko eni 'a e senitā koe'uhí 'oku fu'u si'isi'i e talitali'anga kakai ko ē ki he talatala mahaki pea na'e ...

<007>

Taimi: 1529-1534

Penisimani Fifita : ... kole pē 'e lava ke fakalahi atu 'a e tafa'aki mai ko eni ki he 'Ahononou, ke lava 'a e kakaí 'o tatali ai, kae pea 'ikai ko ia pē, kae lava 'o fai ai 'a e tufa 'o e fō'i'akaú pea pehē ki hea kau sivi pēpē pea 'oku fu'u 'efi'efi 'aupito. Ko ia na'e 'i ai 'a e faka'amu mo e kole, na'a faingamālie pē 'a Semisi Fukofuka pea pehē kia Lōpeti Heimuli ke na lava atu 'o sio ki he fua ko iá kae toki 'omai ke ke me'a ki ai 'e Minisitā Mo'ui. 'Ikai ko ia pē ka na'e 'i ai e tokanga ki he tau'anga me'alelé na'e 'osi fai e talanoa ki heni mahalo 'oku ke manatu'i pē Minisitā Mo'ui na'u fakahoko atu 'i he'etau fakataha ko eni he loki konifelenisí fakataha pea mo e *CEO*, koe'uhi ko e *parking area*, feitu'u ko ia 'oku tau'anga me'alelé ke nau hopo mei ai 'o ō 'o fai 'a e talatalá. Ko e taimi 'alotāmaki 'oku fu'u toka'anga vai, pea 'oku nau tokanga he 'oku toe hanga 'e he me'a ko iá, 'o toe fakatupunga ha fa'ahinga mahaki kehe 'oku hoko ai.

Fiema'u mei he Kiliniki Senita Mo'ui Mu'a pea mo e Kolisi ko Tupou

7.9 ko e Senita Mo'ui 'a Mu'a. Ko 'ene tu'u he taimi ni kuo hiki 'a e Kiliniki 'a Mu'a mei hono tu'u'anga totonú 'o hiki ia ki he holo 'o e Kolokakalá. Ka na'e kole mai 'a e 'ofisa pulé ke 'ai langa mu'a ha ki'i fale fakataimi ke nau fetukutuku ki ai ke nau tau'atāina. Ko hono fakalea mai ia Minisitā Mo'ui. Kole ke 'oange ha ki'i fale fakataimi ke nau fetukutuku ki ai ke nau tau'atāina. Na'e 'ikai ko ia pē ka na'a nau toe kole mo ha me'alele 'e taha, ke 2 'aki 'a e me'alele ko ia he taimi ni koe'uhi ko e fu'u vāhenga lahi 'aupito 'a e senitā ko eni. Pea na'e 'osi fai 'a e femahino'aki mo nautolu pea nau kole ke kau atu pea mo e falemahaki 'o e Kolisi ko Tupou 'i he'enu tokanga ki ai. Na'e fai e kole ki he mīsini kosi ke kosi 'aki honau 'api, pea 'ikai ko ia pē ka na'e kole mai 'e he kau ngāue ha *projector* koe'uhi ke nau ngāue'aki 'i he *outreach* ki he kakaí 'i he faingata'a ko eni 'oku tau lolotonga tofanga ai.

7.10 - Kolisi ko Tupou : Na'e 'ai 'a e kole mai Hou'eiki Pule'anga 'oku mahino pē ki he Kolisi ko Tupou ko e vahevahe 'inasí 'oku vahevahe pē 'i he kau *voter*. Ka koe'uhi ko 'enu pehē ko e *community* ko eni 'oku tauhi ai 'a e fānau ako. Na'a kau 'a e fo'i tauhi fānau ko iá 'i hano toe fakalahi ange hanau 'inasi. 'Oku kau ia 'i he'eku vahevahe ko ia ki he kau polisi fakakoló Hou'eiki Minisitā. He 'oku 'asi mai 'a e fefononga'aki 'o ngāue'aki 'a e Kolisi ko Tupou, ki he fetuku holo 'o e malisuaná pea mo e 'aisi pea 'oku kau ia 'i he'eku vahevahe 'o nau 'inasi mei he seniti ko ia 'o e polisi fakakoló.

Fiema'u mei Pelehake mo 'Alakifonua

Ko Pelehake na'a nau tokanga ai pē mo nautolu ke 'ai mu'a ha'anau *side walk* koe'uhí ko e fononga 'a e fānau ki he 'api lautohí.

7.12 - 'Alakifonua. Na'e ai 'a e tokanga 'a e fakataha ki he Pule'angá fekau'aki pea mo e palau ke fēfē ke 'oange pē seniti kae ngāue'aki pē 'a e palau fakavaāhengá pea 'oku tukuatu ia ki he Minisitā Ngoué ke toki me'a ia ki ai. Ko e kole mai 'a 'Alakifonua koe'uhi ko e ngaahi sēniti ko ia ki he palau ko ia 'enu ngoué, 'a ē 'oku 'oatu 'e he Pule'angá. Ko 'enu kole maí ke 'oange pē ia kia nautolu, ka nau fai pē 'enu'olu 'a e palau koe'uhi ko e ngoué. Pea na'e 'ikai ko ia pē ka na'e toe fai e tokanga Minisitā Takimamata, ki he Malumalu 'o Fulilangí ke fai hano ngāue ki ai koe'uhi ko e ngaahi ngāue fakamea'a 'a e kakai fefiné.

Fiema'u mei Tatakamotonga 2 mo 3

7.13 - Tatakamotonga 3. Na'e fai 'a e tokanga ki he tanu e fanga ki'i hala tu'usi holo ko ē 'i Tatakamotongá kae 'ikai ko ia pē ka ko e ngaahi hala ki 'utá, pea kapau 'e 'ikai ke lava 'o tanu pea 'oange pē ā ha pulutousa ke ne hanga 'o fakatokalelei'i.

Ko Tatakamotonga 2 na'e fiema'u e ngaahi tokoni tangikē vai, koe'uhi 'oku kei lahi pē ngaahi fāmili 'oku nau fiema'ú. Fiema'u foki pea mo e tanu 'o e fanga ki'i halá ke fai hano fakalelei'i. Fiema'u pē mo e tokoni ki ha maama *solar* ke fakakakato e ngaahi halá fefononga'aki ai e fānaú...

<008>

Taimi: 1534-1539

Penisimani Fifita: ... pea 'e 'ikai ko ia pē ka na'a nau toe kole pē nau kau mo nautolu he langa *side walker*. Ko Tatakamotonga pea mo Lapaha ko ē Nōpele ko e Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo Pilinisi Tungī ko e ongo ta'atāa'a kinaua ka 'oku hangē 'oku pehē 'e he kāinga ko hono 'ai ko eni *side walker* hangē 'oku fakavahevahe'i e ongo kāinga ka ko e kole maí ke fokotu'u ha *side walker* 'i Tatakamotonga.

Tatakamotonga 1 ko e me'a tatau pē nau kole mai pē ke 'ai ha *side walker* pea 'ikai ko ia pē na'e 'i ai pē mo e tokanga ki he tanu 'o e ngaahi hala. Ko e 'Apitanga Polisi 'i Mu'a 'Eiki Minisitā Polisi na'e tokanga 'a e Pule Polisi ki ha me'alele 'e taha 1 pē ua 2 ke ngāue'aki 'i he vāhenga he fu'u lahi pea movetevete kae tautefito ko 'etau fononga atu eni ki he taimi Kilisimasi mo e taimi fakafiefia. Mahalo 'oku ke mea'i pē Minisitā Polisi 'oku 'i ai 'a e fale nofo'anga na'e 'i ai 'a Paula Vivili mo hono fāmili pea ko e kole mai mei he Polisi Pule 'o e Vāhenga Tatakamotonga Vāhenga Hahaké ke fakalelei'i e fale ko ia he 'oku mahu'inga pē ke hiki mai e polisi ki ai he 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia he po'ulí 'oku hoko 'oku totonu ke ne 'i ai pē ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoko pea 'ikai pē ko ia ka 'oku 'i ai mo e kakai 'oku nau tokanga atu ke ō sio ki ai.

Ngaahi fiema'u mei Holonga

Ko e me'a eni ia ko e 7.18 ko Holonga ka ko 'ene toki ha'u eni kiate au. Na'e 'i ai e kole ka 'oku 'ikai ke 'asi atu ia hena ka mou kātaki fakamolemole na'e 'i ai e kole 'i ai e fo'i hala 'oku lele mei he 'Api Siasi Katoliká 'o lele hifo ki lalo ki he fangá 'alu hifo ki Fanga'uta 'oku ngāue'aki ia 'e he kau folau takimamatá ki he 'a'alo pōpao ... 'Oku mahu'inga eni ki he takimamatá 'Eiki Minisitā 'o e Takimamata koe'uhí ko e ma'u'anga pa'anga eni ki he kāinga pea 'ikai ko ia pē ka 'e toe tokoni ia ki he'etau pa'anga faka'ekonōmiká.

Ola fakataha he Senita Ngoue & fakataha mo e kau 'ofisakolo/pule fakavahe

Ko e Senitā Ngoue ko ē 'i 'Alakifonuá 'Eiki Minisitā Ngoue na'e tokanga e 'Ofisa Ngoue ke fakamālohi'ia ange 'a e Komiti 'a e Kau Ngoue he Vāhenga Tongatapu 9. *District Agricultural Committee* ko e fakataha eni 'a e Pule Fakavahe mo e kau 'Ofisakoló ofisakoló nau fa'a kau ki ai pea ko e taimi eni 'oku nau hū ai ki tu'a 'o ngāue fakataha mo e *community* ka koe'uhí 'oku 'ikai ke nau toe kau kinautolu he taimi ni pea ko e palopalema he 'oku 'ikai toe fakahoko ange ka nautolu 'a e taimi fakataha ia ke mahu'inga ke nau kau ki ai. Na'e 'ikai ko ia pē ka na'a nau tokanga ke toe 'oange mu'a ha'anau me'alele 'e taha 1 he 'oku fu'u lahi e vāhenga koe'uhí ko 'enau ō 'o fai e ako pea mo e sio mo tokoni ki he ngoue.

Tokanga ki he kamata kai he tahi e fonua & tata 'one'one 'i Fu'amotu

Ko Fua'amotu 'Eiki Minisitā Fonua fakamolemole pē kātaki pea mo e potungāué na'e 'i ai e tokanga ki he tata e 'one'one 'i he Fanga ko Fēfē ho Loto. Ko e tokotaha na'a ne fakahoko mai 'a e me'a ko eni na'a ne lo'imata'ia 'o ne pehē Fakafofonga na'a mau laukau'aki homau matātahi 'a 'ene masani mo 'ene faka'ofō'ofā. Ko e 'aho ni kuo tata ia 'oku 'alu pē 'o a'u 'a e tahi ia ki he fonuá. Ka ko e kole atu ke mou kātaki 'o ke fakahoko atu mu'a ki he Pule'anga ke ta'ofi ā 'a e tata ko ia kae tuku ke fakafoki homau matātahi ki he tu'unga faka'ofō'ofa na'e 'i ai. Pea na'e 'i ai 'a e tokanga mai 'a e 'Ofisakoló na'e 'i ai 'a e palōmesi ange kiate kinautolu 'e 'oange 'enau tangikē vai 'e 30 ka 'oku nau kei fakaongoongo mo tatali ke ma'u ange 'a e ngaahi tangikē vai ko ia. Pea 'ikai ko ia pē na'e fai 'a e 'a'ahi ki he peisi fakakoló pea na'a ku fiamālie 'aupito 'i he'eku vakai ki he kau polisi fakakoló nau ma'u e loto veveveke pea mo e loto fiefia, peesi 16.

Ngaahi fokotu'u fakakaukau ki he kaha'u mei Tongatapu 9

Kātaki ko e, te tau hoko atu ki he ngaahi me'a ki he kaha'u ko e ngaahi fakakaukau pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'asi ia he peesi 9. 6.1 ...

<009>

Taimi: 1539-1544

Penisimani Fifita: ... 'Oku faka'amu 'a Tongatapu 9 ke fokotu'u ha Kosilio Ngoue ma'a e Vāhenga Tongatapu 9. Na'e kamata mai na'a mau kau fakataha mo Tongatapu 10, pea 'oku loto 'a e kāinga ke 'ai pē ha'amau kosilio 'amautolu 'a Tongatapu 9 ko e Kosilio Ngoue, koe'uhi ke uta atu 'emau ngoue ki tu'apule'anga pea ke ma'u ai ha sēniti 'a e kau ngoue, pea 'ikai ko ia pē kae toe fai 'a e fakalelei pea mo e fokotu'utu'u fakalelei ki he Kosilio Vāhenga Tongatapu 9, he na'e 'i ai 'a e faka'amu ke toe kumi ha palau 'e taha ke ua'aki 'a e palau ko ia lolotonga he 'oku fu'u lahi e ngaahi me'a ke palau, pea mo hono me'angāue hangē ko e fahi mo e vili ke tokoni ki he kau ngoue ke, na'e 'i ai pē 'a e faka'amu ke 'i ai ha nō pēseti 'e 1 ma'a e Vāhenga Tongatapu 9, pea na'e 'osi fakamatala ange pē ki ai 'a e nō pēseti 'e 1 ko eni pea mei he Pule'angá, ke tokoni mai ki he kakai fefine.

Hokohoko atu pē 'a e pō ako *form 5, form 6* mo e *form 7* hangē pē ko ia na'a ku fakahoko atu, ola lelei 'aupito 'emau ako, pea 'oku tokolahi 'aupito pea mo e kau ako, pea 'oku 'i ai 'a e kau faiako lelei 'oku nau fakahoko 'a e faiako. Pea a'e fakaivi 'a e kakai fefine 'a eni 'aki hano 'inasi fakahoko'aki 'enau ngaahi ngāue *project*, 'oku 'i ai e ngaahi *project* 'a e kakai fefine 'i Tatakamotonga, pea na'a ku lele atu 'o 'a'ahi ki ai, fakafiefia 'aupito mo e fiefia 'a e ngaahi fa'ē ko e ngaahi moa fakatō, ngaahi moa kakano, ko e tō meleni, ko e tō tutu, ko e tō lou'akau, pea mo e tō vesitapolo. 'Oku lelei 'aupito 'ene, 'a e fakahoko e ngāue ko iá 'e he kakai fefine 'i Tatakamotongá.

Kei hokohoko atu ai pē hono fakaivi 'a e kau polisi fakakolo, pea 'ikai ko ia pē ka kei hokohoko atu ai pē 'a e polokalama toli fo'i'akau, ke 'uhi ke kau ai ha'amau kāinga ke nau, hangē pē ko 'enau fakahoko atu nau foki mai mo e sēniti tokoni lahi 'aupito ki he'eneu nofō, pea 'ikai ko ia pē ka ko e fokotu'u ha ngaahi sikolasipi ma'a e Vāhenga Tongatapu 9, ke tokoni kiate kinautolu 'oku fu'u masivesiva ange fau.

Ko e peesi 16, ko e fakamālō. Na'e lava lelei 'a e 'a'ahi mo e polokalama fepōtalanoa'aki mo e Vāhenga Fili Tongatapu 9, pea ko e faingamālie mahu'inga ia ke toe fai ai ha fevahevahe'aki,

koe'uhí ko e lelei 'e lava a'usia 'i he ngāue fakataha. Ko e ngaahi ngāue kuo lava, ne fai hono fakamālō'ia'i pea mo e pou pou ke hokohoko lelei atu. Ko e ngaahi feima'u vivili 'a e sōsaieti 'oku fai 'a e tukupā ke fakahoko'aki 'a e lelei tahá ke fakaa'u 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi kolo.

Ko e fakataha fakakātoa 'e 21, uofulu mā taha na'e fakahoko, pea 'oku fai 'a e ngāue 'osikiavelenga ke tokonia 'a e vāhenga he kuo tuku mai 'enau falala ke fakahoko e fatongia ki he lelei taha.

'Oku ou fakamālō ki he 'Otua Māfimafi, fakafeta'i ki he 'Otua Maāfimafi 'i he'ene fakafaingamālie, ngaahi tafa'aki kotoa pē pea lava ke fakahoko 'a e fatongia 'a'ahi ki he Vāhenga Tongatapu 9, fakamālō ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'i he'ene faka'atā ke fai ha felōngoaki mo e kakai 'o e vāhenga 'a ia 'oku ou fakafofonga'i ki he Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ou hounga'ia mo'oni 'i he fakapa'anga 'e he Fale Alea 'a e 'ofisi fakavāhenga ma'a e Vāhenga Tongatapu 9, ke fakafaingofua ki he fetu'utaki mo e kakai 'o e vāhenga. Ko e taha ia ha fokotu'u mā'olunga kuo 'inasi ai e Vāhenga Tongatapu 9. Fakamālō ki he pule fakavahé, kau 'ofisakoló, kau taki 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, 'oku nau fakahoko fatongia 'i he Vāhenga Tongatapu 9, pea pehē ki he kau taki lotu mo e kāinga kotoa pē 'o e Vāhenga Tongatapu 9 'i he talitali lelei 'o e Komiti 'A'ahi 'a e Fale Alea neongo 'a e lahi 'o e fatongia.

'Oku hounga 'aupito ki he motu'a ni ke u fakamālō ki te kinautolu na'a nau tokoni mai 'i he fai 'o e 'a'ahi ko eni, kia Fataimoemanu Leki, 'i he ngāue lahi pea mo e fokotu'utu'u pea mo e fa'u e lipooti, 'oku ou fakamālō lahi atu, mālō 'aupito e faifatongia, pea pehē ki he kau tokoní, ko Vāsiti Tapā, Sami Mafile'o, Tevita Fakatou, kae 'uma'ā 'a Finau Fakatou. 'Oku 'i ai 'a e fakatauange 'e hokohoko lelei atu pē 'a e ngaahi fakatahá fepou pou'aki, ngaahi fatongia kotoa pē ki he lelei ma'a e Vāhenga Fili Tongatapu 9.

Ko e peesi 18, ko e polokalama ia 'emau 'a'ahi, Sea ko e lava kakato ia 'a e Lipooti 'o e 2019 mo e 2020 ...

<005>

Taimi: 1544-1549

Penisimani Fifita: ... 2020 mālō 'aupito

Sea Kōomiti Kakato: Fakamālō atu ki he Fakafofonga mei he Vāhenga Tongatapu 9 lipooti lelei pea ko e kau eni he vahe lahi taha hono kongā fonua me'a mai.

Tokanga ki he hoha'a 'omai Lipooti 'A'ahi Tongatapu 9 ki he hu'akava'ia ha ni'ihiki ki he Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Fakamālō pē ki he Fakafofonga mahino 'aupito e lipooti ko eni, ka ko e 'ikai ha me'a ke fai ki ai ha lave ka ko e lau pē 'a e motu'a ni ia Sea 'oku lave'i hake hoku tafa'aki Fakafofonga Nōpele ko eni 'o Ha'apai ka ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he malanga ko eni 'a e Fakafofonga. 'Oku 'i ai e me'a 'oku ki'i hoha'a ki ai pea 'oku ou pehē ke u tu'u pē 'o fatongia ko e Tokoni ki ai ke, pau pē ke fakamahino 'oku hā e me'a ko eni he lekooti 'asi he lipooti 'a e Fakafofonga 'oku 'i ai e Hou'eiki 'oku fa'a hu'akava'ia mai 'i Fale ni pea ko u tui 'oku hoha'a ki ai e 'Eiki Sea. 'Oku ou lave'i 'oku 'ikai ke ne mea'i pē 'oku 'i ai ha me'a pehē heni pe 'oku 'i ai ha me'a pehe ni 'oku hoko pe ko e anga pē 'a e vakai mai 'a e kāinga 'a e Tongatapu 9 ki he feme'a'aki 'a e Fale Alea, ka 'oku mo'oni pē foki he 'oku 'i ai pē he 'oku ou tui 'oku 'ikai

foki ke hā ia 'i he'etau tu'utu'uni ke tohi'i ai 'a e tapu ke hu'akava'ia mai, ka 'oku ou tui ko hono 'uhinga he 'oku 'osi mahino pē ia ko e Hou'eiki ko ē 'oku fili mai ki Fale Alea ni he'ikai ke 'i ai ha taha 'ikai ke toe fiema'u ia ke tohi'i ke me'a 'o 'ilo kava pea me'a mai ki Fale ni, pea ko ia mahalo 'oku fiema'u pē au ke mahino ko e hā e me'a 'a e Fakafofonga he ma'u 'a e kāinga.

Pea ko e me'a foki 'e taha Sea he 'oku hoko pē ia he Fale Alea he ngaahi ta'u kimu'a pea 'oku kei a'u mai pē ia ki he taimi ni he 'oku 'i ai pē taimi ia 'oku a'u e feme'a'aki 'a e Fale Alea 'oku hangē pē ia ha fu'u fale ha fu'u kau konā. Na'a 'oku pehē 'a e ma'u 'a e kāinga. 'Oku ou manatu ki he taimi na'a ku ki'i fakahoko fatongia ai ko e Sea e Komiti Kakato ngaahi ta'u atu ko ē pea fa'a fai pē foki e feme'a'aki pea na'e fa'a ngāue'aki mai he Minisitā Lao ko ē he taimi ni taimi na'e Fakafofonga Vava'u taimi ko ē na'a na Fakafofonga Vava'u fai atu pē feme'a'aki pea fokoutua atu pē ko ē fai e me'a kuo a'u e taimi ia 'e ni'ihi toko 2 'i 'olunga me'a pē he taimi tatau toko 3 pea fa'a me'a hake e Fakafofonga Vava'u 'o pehē Kalapu Tonga. 'A ia ko 'ene 'uhinga 'ikai ke u toe lava foki au he 'oku me'a toko 3 he taimi pē 'e taha he ko Kalapu Tonga pē mo 'Iote Kalapu he taimi ko ē 'oku te, ka te pehē hake 'i hala 'oku te fanongo ka tu'u ha toko 10 he *bar* 'oku nau mei talanoa pē nautolu he taimi tatau pē 'a ia pea na'e 'uhinga pehē. Ka ko ia Fakafofonga ko u 'uhinga pehē pē he 'oku hā ho'o lipooti pea 'oku 'asi he lekooti 'a e Fale na'a ko e ma'u ia 'a e kāinga pē 'oku nau fakamo'oni'i pē 'enautolu ia na'a 'oku me'a hu'akava'ia mai ha fa'ahinga ki heni. Ka 'oku ou tokanga pē au ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku tokanga ki ai he 'oku ou tui 'oku 'ikai fiemālie kapau na'a 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku hoko ka 'oku 'ikai ke ne mea'i. Pea hangē pē ko 'eku lave na'a ko e anga pē ia 'enau ma'u henau fanongo mai ki he taimi 'e ni'ihi ki he feme'a'aki 'a e Fale Alea 'oku hangē atu ko ē 'oku tau ngali hu'akava'ia tautolu ka ko e anga pē ia hono taukave'i 'ete tui mo 'ete me'a 'oku te tui ki ai ke fakahoko ka ko e ki'i, ...ka ko e toenga Sea fakamālō atu ki ho'o lipooti pea ka ko e ki'i me'a pē ia 'uhinga pē 'oku 'asi he lekooti pea mo e tokanga 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mālō.

Penisimani Fifita: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele. 'E Hou'eiki ko e vVāhenga Tongatapu 9 'oku 'i ai 'a e pilinisi 'e tolu ai. Ko Pilinisi Tungī, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo Pilinisi Tu'ipelehake, pea 'oku 'i ai pea mo e 'Eiki Nōpele ko *Lord* Luani. Ko e kāinga tauhi 'eiki eni me'a ange ā Sea ko e toko tolu eni mei he fale 'o e Tu'i pea 'oku 'uhinga pehē e si'i tokanga 'a e kāinga pea kapau ko ē hangē ko e me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele pea 'oku sai ko eni he 'oku nau fanongo mai pē kāinga ka ko e lipooti eni 'o e 2019 'a eni 'oku 'oatu ko eni ka ko e kole fakamolemole atu pē ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e 'Eiki Nōpele kapau 'oku ... ka ko e me'a eni 'oku 'omi he kāinga 'e kau pē ko e hoko ko e fakatokanga pea 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Nōpele mālō 'aupito e fakatokanga 'oku fai mai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Tongatapu Fika 4 pea hoko mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia.

Sea Kōomiti Kakato: Mo e 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai.

Tokanga ki he hoha'a mei Tongatapu 9 ki he founa no peseti 1 ma'a e kakai fefine

Mateni Tapueluelu: Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato pea ki he ho'atā ni 'e Sea. Ko u tu'u pē au ia Sea ke fai ha ki'i fakalavelave

<007>

Taimi: 1549-1554

Mateni Tapueluelu : ... lavelave pē koe'uhi ko hono 'uhingá ko e poini ko ení 'oku toutou hā mai mei he ngaahi lipooti 'a ia 'oku hā mai eni mei 'i he peesi 12. Toe hā pē 'i he peesi 9, 'a ia ko e ngaahi fiema'u ko ē ke fakaivia 'a e hou'eiki fafiné pē ko e nō 'a ia 'oku hā eni 'i he peesi 9 'o pehē. 6.5 ke 'i ai ha nō peseti 'e 1 ma'a e Vāhenga Tongatapu 9. Toe hāu 'i he peesi 12 'a ia 'oku pehē, na'e tokanga 'a e fakatahá fekau'aki mo e founa 'o e nō peseti 'e tahá. Na'e toe hā pē eni 'i he lipooti ko eni 'a Tongatapu 6 na'e toki paasí 'Eiki Sea, pea 'oku ou tokanga pē au ia mou fokotu'u atu pē ki he Pule'angá. Ko hono 'uhingá 'oku 'omai fakalūkufua foki e nō ko ení 'o tuku pē 'i Falepa'anga. Pea hangē pē ko e fakahoha'a na'e fakahoko atu 'e he motu'á ni Sea kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá kuo 'osi 'a e 700000 hono oō'i kitu'á. Ko e fakahoko mai ko ē 'e he'eku kau ngāue he 'ofisi 'o e motu'á ni, 'a ia 'oku mau fai e tohi fakaongoongo lelei 'a e ni'ihī ko ē 'oku nau feinga ke nō te'eki ai ke 'i ai ha taha ia he vāhengá 'e tali.

Kole na'a lava vahevahe sēniti ki he kakai fefine he ngaahi vāhenga 'e 17

Pea ko e kolé pē Sea fēfē hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Nōpelé, na'a lelei kapau 'e vahevahe pē 'a e siliní ki he ngaahi vāhenga 'e 17, pea tuku e nō ko iá kiate kinautolu, ka a'u leva ki ha taimi 'o 'osi 'oku te'eki ai ha taha 'e *fit* ki he *criteria* 'oku 'oatú pea 'e toki 'atā ke fakamoleki fakalūkufua ki ha ngaahi feitu'u kehe. Na'a 'osi ange Sea 'a e vaha'a taimi ko eni 'o e nō, kuo 'alu 'a e peseti lahi taha 'o e nō ia tau pehē ki ha vāhenga pē ia 'e 5 kae tuenoa 'a e toengá. Ko e anga pē ia e fakakaukau na'a tokoni atu 'e Hou'eiki Pule'anga, ki hono vahevahe ko ia 'etau seniti ko e 'uhingá 'e tokoni ia ki he vahevahe taau ko ia 'oku malanga'í, na'a lava 'o tuku mavahe pē ha ngaahi sēniti pau ki he ngaahi vāhenga kae fakapapau'i pē, tukuange mai pē ia mei Falepa'anga, kae fakapapau'i pē 'oku tuku mavahe 'a e sēniti ko ia na'a 'oku 'alu ia ki ha ngaahi feitu'u kehe, kae fai atu 'a e 'amanakí ia pea 'oku omi 'a e kakaí ia 'o hoha'asi kinautolu 'i he ngaahi 'ofisi fakakosilió, ko hono 'uhingá ko e 'ikai ke ma'u ko ia 'enau sēniti. Pea 'oku ou pou pou pē au ki he lipooti ko eni 'oku omai 'e Tongatapu 9 kmo e fakataha lahi 'aupito, ko e 'alu pē ko ia ke movete e nofó ongosia e Hou'eiki Fakafofonga 'i he tulitulia e fe'iloaki mo e kāingá. Pea ko u fakamālō ki Tongatapu 9 he lipooti lelei 'oku 'omai 'Eiki Sea 'oku ou pou pou atu ki ai mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō me'a mai Minisitā Mo'ui. Ki he Hou'eiki Pule'angá ke mou fakatokanga'í e me'a 'oku toe fakatokanga atu 'e Tongatapu Fika 4, mahu'inga 'aupito e si'i feinga 'a e kakaí. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Mālō. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e 'uluakí pē ko u fie fakamālō lahi ki he Fakafofongá 'i he lipooti kuo tuku maí mo e fakamālō lahi foki ki he ngāue na'a ne fakahoko kae 'uma'ā 'a e Vāhenga 9, hono tokonia e senitā mo'uí 'aki 'a e ongo me'alele 'e 2, kae 'uma'ā 'a e fakanāunau Sea 'o e *Heath Centre* 'i Mu'a. Ko e ngaahi tokoni ko iá 'oku ne hanga 'o 'oatu 'a e tokangaekina 'a e kakaí pea 'oku ne fakaivia 'a e *outreach programme* 'a e Potungāue Mo'uí ke a'u tonu ki he ngaahi 'apí ki he ngaahi fa'eé kae 'uma'ā 'a kinautolu 'oku fiema'u 'a e tokoní. Ko e ngaahi fiema'u kotoa ko eni 'i he peesi 12, 7.8 kae 'uma'ā 'a eki he 7.9 'a e Senitā Mo'ui 'a Fua'amotú kae 'uma'ā 'a e Senitā Mo'ui 'a Mu'á kuo u 'osi 'ave ia ki he Potungāué ki he *CEO* pea 'i he talanoa na'a ma fakahoko 'i he ho'ataā ni, 'oku 'i ai 'a e *project* 'a e Potungāué 'oku 'i ai e kole ai ki he *JICA* ki he ngaahi me'alele pea 'oku ai pē 'a e 'amanaki 'e 'omai 'a e ngaahi tokoni ko eni pea lava foki ke tokonia 'a e ngaahi fiema'u ko eni kuo tuku maí. Kae fakamālō lahi atu Sea he faingamālié.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Penisimani Fifita : Sea ko u fie fokoutua hake pē ke u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui mālō 'aupito hono tokangaekina mai e ongo senitā. Pea ko eni 'oku me'a mai pē 'a e kau 'ofisa mo'ui mo e ongo pule ki ai pea pehē ki he kāinga. 'Oku mau fiefia lahi pea mau fakamālō atu mālō alu 'aupito e fakalotolahi pea mo e poupou mai ki he lipootí mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i 'etau mo'ui ma'u'anga ivi.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō Sea. Tapu atu pē ki he Feitu'una Sea pea, kole pē Sea ke u hūfanga atu ke fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea koe'uhí pē ko e mo'oni taimi 'a e motu'a ni hangē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku fakangatangata pē. Ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga Fika 9 koe'uhi ko e ...

<008>

Taimi: 1554-1559

Kole ke fakatokanga'i he Fale hoha'a ki he fa'a konā mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'omi e le'o 'o e kakai ki he Fale ni. Pea kuo mahino 'aupito 'aupito 'a e le'o e kakai 'Eiki Sea 'i hono fakaikiiki mai 'e he Fakafofonga Fika 10. 'E Sea ko u tu'u pē au koe'uhí ko e fo'i mahalo kapau kimu'a ke u hoko atu ko u poupou ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'a e Tokoni Sea Fale Aleá 'o fekau'aki ko ia pea mo e Fale ni 'o pehē 'o taku 'oku 'i ai konā he Fale ni 'Eiki Sea. Pea ko u kole atu pē ki he kau Fakafofonga mou ki'i fakatokanga'i ange he taimi 'oku mou 'omi ha ngaahi me'a 'oku 'omai he kakai pea mou fakamanatu ki he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'oku ke vakai he Fale ni 'oku konā pē 'ikai 'i he Fale ni. Ko e Fale ni 'oku 'ikai ke u sio au 'oku 'i ai ha me'a pehē 'e 'asi he fofonga e Fale ni pea ko u tui pē 'oku fakavalevale pē ke 'i ai ha Mēmipa he Fale ni kapau 'oku me'a mai ki he Fale ni 'oku 'i ai ha me'a pehē ha Mēmipa he Fale ni. Pea 'oku hala 'aupito 'aupito pē ke ngāue'aki he founga ko ia ka ko u kole pē ke 'uhī ki he kakai 'o e fonuá na ko ha fakamatala pē ia na'e 'oatu mei he Fale ni. Falala'anga 'aupito 'aupito 'oku lea mai 'aki he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'una Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea kae tuku mu'a ke u fakalavelave atu ko u lele mai he hala 'ou fanongo mai ki he fehu'i ko eni pea 'oku me'a 'aki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Sea 'oku mo'oni pē 'a e me'a kuo 'omi 'e he vāhenga ko eni ka kiate au Sea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai e fa'ahinga le'o heni 'oku hangē 'oku konā 'i he anga 'eku fakakaukau nai ki he, pea 'oku mahalo 'oku tupu ai 'a e mahamahalo mai 'a e ni'ihī mei he vāhenga ko eni 'oku 'i ai e kau konā heni ka ko u tui pē Sea kapau ko e taimi ko ē 'oku ke fanongo mai ai 'i he letiō hau he 'ilonga lelei e le'o konā mo e le'o ko ē 'oku 'ikai konā. Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou tui pē tonu ke fakapapau'i pē ko hai 'a e, pē ko e hā e fa'ahinga le'o ko ia he ko e 'uhinga he 'oku tau omi ki heni tau malū'ia he 'oku hangē pē eni ha fu'u falelotu. Pea ko ia Sea toe ki'i vakai'i pē pea toe 'ai pē ki he vāhenga ke nau fakapapau'i mai na ko ha taha pē 'i he ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'I he' enau kau Fakafofonga 'oku nau le'o konā hūfanga he fakatapu ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ko e motu'a ni pē 'oku le'o'i konā. Tokanga 'Eiki Minisitā he kupu 49 'etau Tu'utu'uni, me'a mai ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e le'o ē konā Sea. 'A e le'o ko ē.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Lolotonga pē 'eku fakamalanga kuo tokoni pea 'oku fu'u le'o lahi mahalo ko e fa'ahinga le'o ia mahalo 'oku 'asi ki he Fale ni kai kehe Sea ko u foki mai ki he'eku poini ...

Sea Komiti Kakato: Ngaahi kongā ia e konā he Fale ni.

Tali ki he fiema'u palau 'a 'Alaki

'Eiki Minisitā Ngoue: Ka u foki mai ki he'eku poini Sea koe'uhī ko e, ka na'e 'osi fai mai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea. Ko e kole 'a 'Alaki ke 'oange mu'a 'a e pa'anga palau kia nautolu, kāinga 'Alaki mou fakamolemole pē tapu ange pea mo e kāinga 'Eiki 'a e Tu'i Pelehake. Na 'oku pau ange pē hono tuku e sēniti he potungāue. Ke fai hono leva'i mei ai he ko e founga ko ē 'oku ngāue'aki ko e 'omai pē fiema'u mea'i lelei pē he Fale ni pea 'omai e tohi ki he potungāue pea lele atu leva e mātu'a 'oatu e, 'a e palau pē ko ha ni'ihi he ngaahi vāhenga 'oku 'i ai 'enau 'ū palau ke palau pea totongi pea a'u atu leva e ni'ihi ke nau vakai'i e me'a ko ē 'oku palau pē 'oku mo'oni 'a e feitu'u ko ē 'oku fai ki ai 'a e palau.

'Eiki Sea kai kehe 'oku ou tu'u pē au ke 'uhī ke u fakafofonga'i atu e potungāue 'ikai ke tui e potungāue ki he founga ko ia fakapotopoto ange pē founga ko eni 'oku lolotonga 'i ai he taimi ni,. Pea ko e taha pē ia Fakafofonga 'oku lahi e houa palau ia ka 'oku te'eki ai ke fu'u loko lahi e tohi mai ia ki he houa palau 'a ia ko 'eku sio angé na'e lahi pē 'a e me'a na'e 'oatu he ta'u kuo 'osi. Ko e me'a ko eni he ta'u ni ia 'oku 'ikai ke fu'u fēfē hono fakahoha'asi e potungāue pea 'oku 'i ai mo e 'ū palau 'a e ni'ihi 'oku te'eki ai ke totongi ia 'Eiki Sea ka 'oku feinga e potungāue ke totongi e 'ū palau ko ia. Ka ko u 'omai pē ke 'uhī ke fanongo ki ai e Fale ni.

Ko e me'a ko eni 'oku 'omai pea mei 'Alaki ai pē 'o fekau'aki mo e me'alele 'Eiki Sea 'Eiki Sea na'e toki kumi e me'alele fo'ou 'o 'ave ki 'Alaki. Pea ko e me'alele fo'ou ko ia pea kapau leva 'oku fu'u lahi e ngāue ki Hahake kuo pau pē ke toe ui mai 'oku 'i ai pē mo e me'alele 'a Hihifo 'oku mea'i pē he Fakafofonga ko eni 'o e kakai 'o Hihifo 'oku 'i he potungāue ka ko e tali pē eni ke lava 'a hono langa e fale 'o Hihifo. Ka ko e taimi pē 'omai ai e lipooti pea kuo pau leva ke fakatahataha e 'ū me'alele ia 'Eiki Sea 'o ...

<009>

Taimi: 1559-1604

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'ave ki Hahake ke fai 'a e ngāue ko ia 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e kāinga Hahaké, koe'uhī ke lava 'o feau 'a e fiema'u 'a e kakai 'e 'Eiki Sea.

Tokanga ki he founga ke fili 'aki kakai e kau Nopele fokotu'u mai Lipooti Tongatapu 9

'Eiki Sea ko e, 'oku 'i ai, 'oku ou fie lave ki he me'a 'e 2 ko 'eni, 'oku fu'u lahi hono 'ohake 'i he lipooti ka 'oku totonu ke fai hano fakatokanga'i. Ko e vai 'uluaki 'Eiki Sea, ko e fili 'e ha e kau Nōpele, pea foki ki he finemotu'a fili motu'á, ka koe'uhí kuo fu'u lahi hono 'ohake 'e he kau Fakafofonga e Kakai 'Eiki Sea ko au 'i he'eku fakakaukau ko e 'ai ke fili fēfē e kau Nōpele. Kapau 'e fili e kau Nōpelé 'oku 'ia au he'eku tui 'oku totonu ke foki e kau Nōpele ki honau ngaahi tofi'a, Tatakamotonga, Pelehake, kātoa e 'ū tofi'a kotoa foki pē nautolu 'o fili ha'anau Hou'eiki Nōpele, ko e anga pē 'eku fakakaukau 'Eiki Sea, pea ke nau taliui 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku fa'a toutou 'ohake 'i he Fale ni pea ke 'ata ki tu'a 'enau ngāue, he koe'uhi ko e feinga'i fo'i me'a fakapolitikale eni 'Eiki Sea, 'oku 'asi 'i he fakamatala 'a e lipooti 'a e Fakafofonga mei he 2019 ki he ta'u ni, 'oku fiema'u 'e he kakai ke fai e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ka 'i he anga ko ē 'eku vakai'i ko e ki'i fo'i toko 4 atu pē 'i fē, 'i he ki'i kolo, ki'i toko fiha pē 'i he kolo, ka kuo hanga 'e he ni'ihí tokosi'i ko eni 'o fakale'olahi'i 'a e fakakaukau ko eni, pea 'oku me'a mai 'a e Fakafofongá 'omai ki Fale ni Sea. Kapau te tau 'alu ki he fili ko ia, pea ko e hā ha founga fili 'oku ngāue'aki 'e he kau Fakafofonga 'a e kau, 'a e Kakai 'a 'enau pēhē 'oku loto e ni'ihí ke faka, Sea, na'e 'osi 'oatu e fakakaukau 'e he Minisitā ko ē *Labor and Commerce*, kuo 'osi fai e loto e kakai, pea ko e loto e kakai na'e fakafou mai ia 'i he ngāue fakapolitikale na'e fai 'e he Tama Tu'ipelehaké tapu ange mo ia kuo pekia pea mo e ni'ihí 'o e Fale ni, pea mo e me'a na'e fakahoko 'e he Fale ni 'i he tapa 3, pea kuo 'osi mauu 'a e 'ū me'a ko ia, ko eni 'oku toe ki'i fanafana mai fanga ki'i le'o si'i ko eni 'Eiki Sea.

Kae kehe ko u 'atu pē 'Eiki Sea koe'uhí ke fakatokanga'i 'e he Fale ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha feme'a'aki. Ko hono uá, ko hono, ko 'etau foki ki he founga fili motu'a. Kapau te tau foki ki he founga fili motu'a Sea ko u pou pou au ki ai, holo e kau Fakafofonga 'o Nuku'alofa, Tonga ni ke toko 3 pē, ko e fili motu'á ia, foki leva mo Vava'u 'o toko 2 pē. Ko e hā leva e tu'unga 'e a'u ki ai ki he kaha'u kau Fakafofonga 'amoutolu 'oku mou vilitaki ke fai e fili ko eni. 'E toe uesia 'a e lilii fakapolitikale lelei na'e fai 'i he 2010 'Eiki 'Sea.

Fakama'ala'ala ko e founga fili fakalukufua ke tu'uma'u pē he toko 17

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea ki'i tokoni pē mu'a kātaki ko hono 'uhingá ko e, tapu pē mo e 'Eiki Minisitā, ko e 'uhingá ia Sea ke foki pē ki he fili fakalukufua kae tu'uma'u pē fiká ia. Pea ko e fili ko ē Hou'eiki Nōpele Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e 'uhingá pē ia ke fili 'e he kakai 'a e kau mēmipa 'oku hū ko ē ki Fale Alea 'o Tonga. Ko e fakakaukau pē ia 'oku 'omai ka 'oku mau hanga 'o tuku atu pē eni 'e Hou'eiki Pule'anga. Mo'oni pē 'e lava pē ia ke fokotu'u pē ha fo'i tokotaha, pea tohi'i ia hangē ko e loto ia 'o e kakai. Ko e founga 'e taha kapau leva 'oku fiema'u e me'a mo'oní, pea tau fai ha savea fakafonua, pea tuku atu ki he Hou'eiki Pule'angá, pea tuku ia ke ne hanga 'o takitaki kitautolu ko e maama ia ko ē 'oku 'asi mai mei he loto 'o e kakai fakalukufua Sea. Ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea he fokotu'u ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mou feme'a'aki pē Hou'eiki ka 'oku mou mea'i 'etau taimi, me'a mai ...

‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o: Tali atu pē ‘aku ki he Feitu’una Sea...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ou tui Sea ‘oku totonu ke tau tuku ‘i he efiāfi ní koe’uhí, neongo pē ko e taimí ‘Eiki Sea ka ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘e Hou’eiki Minisitā kae faka’osi mai e ‘Eiki Minisitā na’e ‘oku lolotonga me’a.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ou ‘oatu pē ‘e au ‘Eiki Sea koe’uhí ko e fakakaukau ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga fika 4 ko e fakakaukau pē ia ‘a’ana. Ko e me’a motu’a ‘a ia na’a tau ‘osi ‘i ai ko e fokotu’u mai ke tau toe foki ki he fili motu’a, pea ‘oku ‘osi mea’i kotoa ‘e he Fale ni, ka tau foki ki he me’a ko ia, ‘oku tui kotoa ke foki ki ai fakalukufua, holoki mo e fika kae fili fakalukufua ‘Eiki Sea. ‘E toe foki pē ki ha tu’unga ‘oku, he’ikai ke nau fiemālie ki he me’a ko ia. Ka ko e kole atu kia kimoutolu kau Fakafofonga, tuku ā ka tau ngāue’aki pē me’a ‘oku tau malava ma’u he taimi ni, na’a mo e Pule’anga he ta’u kuo ‘osi mo e ngaahi ta’u mai ko ē, ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke tau ngāue lelei’aki pē e founa kuo ‘osi ‘omai ‘e He ' Ene ‘Afió tapu mo ia, ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ‘e taha, lolotonga pē ‘etau fononga pea ta’eta’epau e fonua kuo nau toe ‘omai e fa’ahinga fili ‘e taha ke tau toe foki, fakatu’utāmaki ia ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou tui kuo fe’unga.

Mateni Tapueluelu: Ki’i kole pē ke tau mālōlō ko e fo’i ‘asenita ko eni te tau lōloa ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou tui kuo tau fe’unga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ‘etau lōloa Fakafofonga he koe’uhí he ‘oku ‘omai e me’a ko eni he lipooti.

Sea Komiti Kakato: Mahu’inga ‘aupito e me’a ‘a ia ‘oku ou, mahino ‘aupito e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ‘asi mai pē ia he ta’u ki he ta’u ‘e ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Nōpele, fe’unga.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io, ka ‘oku ‘ikai ke mou ‘omai, ko e ...mo e Fakafofonga ko eni.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ka tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea – 4pm)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē Sea e fakataha’anga ‘aho ni)

<005>